

József főherceg tábornagy: *A világháború, amilyenek én láttam.* VII. kötet. Tirol védelme és összeomlás. (1918. július 21 — 1918. november 20.) 669 nagy 8° oldal, 57 melléklettel; Budapest 1934. A magyar Tudományos Akadémia kiadása. Ára 20 pengő.

A Hadtörténelmi Közlemények megelőző számában ismertettük a VI. kötet lényegét, a végzetes kimenetelű piavei csatát. A kötetnek utolsó lapjain írja József főherceg, hogy az uralkodó ítélete szerint is, Conrad tábornagy volt nagyrészt okozója a júniusi nagyszabású támadás kudarcának. Ő erőszakolta ki, hogy a főerő Asiago felé támadjon, ahol éppen a legerősebb és legkíválóbbs ellenség állott. A csapatokat feláldozta, de eredményt elérni nem tudott, a hadi szerenese is elhagyta.

Ezek a nyomós okok készítették Ő Felségét arra, hogy a tirol-i hadsereg csoport (10. és 11. hadsereg) vezetését Conrad tábornagy kezéből kivegye és József főhercegre ruházza át.

A nehéz feladatot súlyosbította, hogy a császárhoz évszázadokon át hű Tirolnak Bajorország felé gravitáló népét kellett megnyernie az osztrák császár számára. Azt hihetnők, hogy csak rossz álmom volt, és mégis ismételten találunk feljegyzéseket a naplóban, melyek a tirol-i lakosság megromlott hangulatáról és elkeseredéséről számolnak be. Az a tudat, hogy szülőföldjüket az ellenséges országhoz akarják csatolni, bizalmatlanná tette őket a császár iránt és nyilvánosan hirdették, hogy száradjon el a kéz, mely Tirol átadásának okmányát aláírni merészeli.

„Kimondhatatlanul sajnálom szegény jó fiatal uramat. Ily rettenetes időkbén egyedül, mindent maga akarván vezetni, mindig újból kénytelen a legkeserűbb esalódásokat tapasztalni.“

Találóbban jellemezni nem is lehetne az akkori helyzetet, mint ezzel a néhány ószinte szóval.

A VII. kötet a világháborúnak azt a három legszomorűbb hónapját eleveníti meg, melyek a Monarchia tragikus felbomlását, az osztrák császári trón összeomlását és magyar hazánk kegyetlen feldarabolását — úgyszólván az akkori vezető tényezők szeme látára — nagy gyorsasággal megérelelték.

+

József főherceg július 21-én nehéz szívvel mond búcsút a Montellón hősiesen küzdött csapatainak és Bozen mellett, Griesben,

hamarosan átveszi a tiroli arcvonalon harcoló hadseregcsoport felett a parancsnokságot.

A csapatok itt is éheznek, létszámuk siralmasan gyenge. A napi fogyatéék átlagosan ezer ember. Az önbizalom oszlófélben, mindenki lógatja a fejét. A csehek csoportosan szökösnek az ellenséghez, pedig átszivárgott hírek szerint odaát megvetéssel fogadják őket. A sötét hangulatnak bizonyára a júniusi kudarc is okozója volt.

Adva volt tehát a legsürgősebb feladat: a halódó önbizalmat felébreszteni és mielőbb kiadós élelemről és hadianyagról gondoskodni. Érezte mindenki, hogy József főherceg kiharcolja mindazt, amivel mostoha sorsban lévő csapatain segíthet.

A hadseregcsoport és az ellenség akkori helyzetét a VII. kötet 34. és 35. mellékletei mutatják. A védelmi övben Asiago területe a leginkább veszélyeztetett szakasz, mert az ellenség az állásokat és az utakat teljesen belátja, hatásosan lövi és ez a szakasz kedvező támadási célt jelent számára.

A handseregcsoport parancsnoka Asiagótól északra új védelmi öv berendezéséről gondoskodik, hogy ha a védelmet alkalmas időpontban oda helyezi át, az ellenség jusson kedvezőtlenebb helyzetbe.

A 10. és 11. hadseregparancsnokságnak a helyzetet és hangulatot felölélő jelentéseiben, (5—24. lap) a háború negyedik évében megoldatlan, nehéz problémákkal találkozunk. Tanulságok a jövőre is!

A hadsereg belső értékére vet kedvező fényt az egyik hadsereg parancsnokának az a kívánsága, hogy alaposan átgondolt támadást kell megindítani. Ha mindent megkapnak a csapatok, amire szükségük van, akkor a szellem és a hangulat emelkedni fog, és a hadsereg a nemzet megmentője lesz.

A hadseregcsoportparancsnok akkoriban már úgy vélekedett, hogy nagyobb szabású támadást alig lehet kezdeni, mert a Monarchia erejének végére ért. Ami júniusban nem sikerült, azt német támogatás nélkül megismételni nagyon is kockázatos vállalkozás lett volna. De a német hadsereg is kijátszotta már utolsó ütőkártyáit és az egyre növekedő túlerővel szemben, maga is támogatásra szorult. Ámídon pedig augusztus elején híre jött Hindenburg ama kijelentésének, hogy a csatát elvesztette, József főherceg az uralkodó előtt fejti ki azt a szilárd meggyőződését, hogy mielőbb szerény békét kell keresni. Mert hiába minden erőlködés, a hiányok egyre fokozódnak, az elhasznált hadi anyagot a hátország már nem tudja pótolni. A hadosztályok harcértéke — egyre fogyó létszámuk folytán — igen érezhetően csökkent; egy-egy repülőgépre 3—4 ellenséges gép jutott; Olaszországban amerikai hadosztályok gyülekeztek és az ellenség minden jel szerint nagyszabású döntőtámadásra készült.

József főherceg most is fáradhatatlanul járja a csapatok állásait és személyesen győződik meg a tiroli arcvonalnak rendkívüli nehézségeiről, ahol a harcoló csapatok mindennapi ellátása erőt emésztő, súlyos feladat és ahol annyi derék csapat oly rohamosan elhasználódott.

Folytonos gondok közepette is időt szakít magának arra, hogy az Alpok legmagasabb régióiban, a jégborította havasokon harcoló csapatait is meglátogassa.

Néhány ilyen kirándulásnak megkapó ismertetése lebilincselő olvasmány. Élvezetet és tanulságot nyújt azoknak, akik a természet nagyszerű alkotásaiban gyönyörűséget találnak és méltányolni tudják az ilyen vállalkozásoknak rendkívüli nehézségeit.

Augusztus 19-én megmássza a 3862 m magas Ortlert. Az egyedüli tábornok, aki katonáit ott meglátogatta.

„Büdös nagy hegyek“ mormogta magában az alföldi fiú, aki lent a völgyben várakozott visszatérő urára. Bizonyára ezzel a keresetlen jelzővel vélte bámulatát találoan kifejezésre juttatni.

Az arcvonalon kisebb nagyobb helyi harcok követik egymást. A csapatok a harcban szívósak és derekasan visszaütnek, ha az ellenségnek egyik-másik vállalkozása némi sikerrel jár. Jogosan hinni lehetett tehát, hogy az ellenségnek még mindig kemény dió a Monarchia hadserege, mely a megpróbáltatások végtelen során ment át a háború négy esztendeje alatt.

Annál lesújtóban hatott az augusztus 21-én Bellunoban lefolyt vezérkari megbeszélés eredménye, ahol a hadsereg helyzetének tarthatatlanságát állapították meg. (47. sz. melléklet.)

Az amerikai hadsereggel karöltve lépett fel a másik gonosz ellenség, a spanyol járvány. Utóbbi — némi igazság érzettel — válogatás nélkül szedi áldozatait mindenfelé. Pusztítása ellenséges földön is borzalmas.

József főherceg szeptember végén újból megjelenik az uralkodó előtt. Sürgeti a békét és kéri, hogy vasököllel sujtsanak le mindenütt az izgatókra. Ekkor hallotta gróf Tisza István szájából azt a kijelentést, hogy ha nem jön hamar a béke, már csak az összeomlás következik.

Rövidesen meg is történik a szövetségesek fegyverszüneti ajánlata, aminek nyomán október 5-én Trientben megalakult a fegyverszüneti tárgyalásokra hivatott bizottság.

Az események rohamosan peregnek a katasztrófa felé. Az október 16-án megjelent osztrák császári manifesztum súlyos csapás a hadseregnek a multban annyira féltett egységére is. A manifesztum az osztrák tartományokban nagy riadalmat okozott; a régi Ausztria megszűnt létezni.

Magyar menetalakulások orosz hadifogságból visszatért emberei kijelentették, hogy október 21-én haza utaznak, mert magyar hazájukat a délről fenyegető betörés ellen akarják megvédeni. Szétosztották őket a küzdő csapatokhoz.

De mi lesz — kérdi József főherceg — ha az összes szívekből kitör ez a vágy?

Két horvát honvéd ezred legénysége vonakodott a harcvonalban küzdő testvérdandár felváltására előre menni. Ezeket hátra küldték.

Október 24-én, a Piavetól—Asiagoig megindult az utolsó ellenséges támadás. Csapataink az első nagy rohamot hősiességben kivédtek; ami harc közben elveszett, gyorsan visszafoglalták.

József főherceg e napon legfelsőbb parancsra az uralkodóhoz utazik, ahol megbízatást kap a délkeleti hadseregarcvonal parancsnokságának átvételére. Ő felsége tábornaggyá nevezi ki, egyben megígéri, hogy a Magyarországból kiegészítendő összes csapatokat rendelkezésére bocsátja és felhatalmazza, hogy ígérését a Tirolban küzdő magyar csapatoknak hirdesse ki.

Visszatér állomáshelyére, hogy csapataitól elbúcsúzzék.

A háború utolsó napjainak zavaros történetéhez tartozik, hogy búcsú parancsát, melyben a király ígérését a magyar csapatokkal közli, nem hirdették ki. A csapatokat pedig nem szállították a délkeleti arcvonalra.

Nyílt kérdés marad, hogy más fordulatot vett volna-e a magyar sors, ha a hadvezetőség még *idejében* intézkedik, hogy Magyarország ezeréves határait magyar csapatok védjék meg?

Elől tovább tombol a nagy csata, hátrább a magyar csapatok között terjed a honvágy. Most már mindenki tudja, hogy a haza veszélyben van, Ausztria bomladozik. Védje mindenki a magát.

József főherceg elutazása előtt az utolsó pillanatban megpróbálja a nyugtalan lelkeket meggyőzni, hogy a kritikus órákban egyesült erővel kell a legközelebbi ellenséggel szembeszállani, mert ha tért nyer, elszállításukat megakadályozhatja. Érvelésének hatása van. A csapatok megígérik, hogy folytatják a küzdelmet addig, amíg az elszállítás sora rájuk kerül. A fellázadt losonczi 25. gyalogezred azonban kapacitálások ellen eltorlaszolja magát és fegyverrel védi cselekvési szabadságát.

Az ellenség egyre fokozza erőfeszítéseit és áttöri a piavei arcvonalat.

Már csak a vég következhetett.

A fegyverszüneti bizottság október 28-án útnak indul, hogy a tárgyalásokat megkísérelje, de az ellenség akkor már nem tárgyal, hanem diktál.

A nagy zürzavarban a seregtesteket nem lehetett rendben visszavezetni, a hadvezetőség a fegyverszünet kérésével elkésett.

József főherceg október 26-án elhagyta Tirolt, hogy a délkeleti arcvonalra utazzék, de működésének új színterére már nem ért el.

A magyar hősök tízezeinek eszményképét, a nemeslelkű katonát, a sors a politika posványos talajára sodorja. A süllyedő hajót megpróbálja révbe juttatni. A hajó megfeneklett, bordái összeroppantak. Ő Fenségének az izgalmas napokról szóló feljegyzései igazolják, hogy önfeláldozó vállalkozása a megfertőzött légkörben nem sikerülhetett. A kormány kalandorok kezébe jutott.

A magyar katonától átkos kezek elvették a fegyvert. Hazánk elbukott.

„Én megtettem kötelességemet. Isten látta, hogy milyen tövises utakon kellett e szörnyű négy és fél évig járom”.

És valóban, aki nagy munkáját elolvassa, az teljesen átérzi a fenti szavakat, de örül a lelke, hogy a tövises út mentén minde nélkül a magyar hősiesség hervadhatatlan virágai nyíltak.

+

A VII. kötetten lezárult József főherceg háborús visszaemlékezése.

A nagy munka folytatólagosan megjelent köteteknek bírálátát a napi sajtó hasábjain és folyóiratokban, illusztris írók tollából is, gyakorta olvashattuk. Ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha a hét kötetnek megrendítő adatait, szépségeit vagy amire mi magyarok jogosan büszkék vagyunk, a magyar katona hősi tetteit, itt újból méltatni akarnók.

Ez a nagyjelentőségű munka egyre újabb területre vezeti az olvasót és a világháborúnak gyakran olyan eseményeiről lebbenti fel a fátyolt, amelyeknek háttérét, valódi okait akkoriban hiába kutattuk volna, csak jó vagy rossz hatásait érezhettük.

De a történetkutató nem elégszik meg az egymást kergető események megismerésével, elmélkedésekre nem kíváncsi, az indító okokat kutatja. Az utókor számára sem elegendő a száraz okmányok alapján készült munka. A háború változatos eseményeiről egyik is, másik is főként szemtanuk benyomásaiból alkot magának találó képet. Hű feljegyzéseknek történelmi értékük van.

József főherceg hatáskörében egyre magasabb lépcsőre hág. Mint hadosztály parancsnok kezdi és mint hadseregek parancsnoka végzi be a nagy háborút. Egyre magasabb nézőpontból szemlélője az eseményeknek; a vezető egyéniségekkel gyakorta személyesen érintkezik, többet hall, többet lát, többet tud, mint kortársai és nagy művében az élesszemű vezér látomásait örökíti meg.

Többször ő is keveset tud ahhoz, hogy mikor meglátásait fáradt lélekkel, kesergő szívvel papírra veti, teljesen pártatlanul vagy elfogulatlanul ítélhesse meg az eseményeket és felsőbb intézőit. De ez is értéke ennek a munkának, mert okulás azok számára, akik véleményt mondanak, ítéletet alkotnak vagy bírálgatnak a nélkül, hogy mások tetteinek rugóit — különösen sorsdöntő időkben — teljesen ismerhetnék. József főherceg munkájának már címében is kifejezésre juttatja, hogy a háborút úgy írja le, amilyenek maga látta és kitűzött céljához mindvégig hű marad.

A mű tanulságot nyújt arra is, hogy a világháború évről-évre más és más arcot mutat. Aki a félelmetesen nagy orosz hadsereg ellen hadba vonult és akinek a nyugat felé haladó gőzhenger megállításában része volt, az Isonzó mentén ujoncnak érezte magát és újra kellett tanulnia. Erdély védelme és az oláh betörés visszaverése más harcmódot követelt, mint az 1916. és 1917. években erőben és lendületben egyre fokozódó olasz tömegtámadások kivédése. Aki az 1917-évi tolmeinei áttörés alkalmával — ha indokoltan is — óvatosan haladt előre, kedvező alkalmakat szalasztott el, hogy az ellenség felbomlását elősegítse. Aki pedig 1914-ben lelkesen rohmozott, az 1918-ban ugyanazzal a lendülettel tömeggyilkosságot élt volna át.

Végül különösen kiemeljük itt is, hogy József főherceg nagy-szerű és magasatos történelmi adatokat szolgáltat művében a világháború egyik legkitűnőbb katonájának, a magyar harcosnak örök arcképehez, amilyen volt és amilyen marad a magyar nemzet örök fia.

Itt szembe szállunk azzal az állítással, mintha Ő a Monarchia nemzetiségeinek fiait háttérbe szorította volna. Kötelességtudó, derék harcosait egyaránt nagyrabecsülte; tanuskodik erről munká-

jának számtalan lapja; hogy csak egyet említsünk, megmászta az Alpok jégmezőit, hogy a derék császárvadászok mellét vitézségi érdemekkel személyesen feldiszítse.

De ő magyar hadosztálynak, majd pedig magyar hadtestnek volt a parancsnoka; mint Erdély védője és mint hadsereg parancsnok a Montellón, túlnyomóan magyar csapatokat vezetett. Lehet-e azon fennakadni, hogy a talpig magyar vezér a minduntalan háttérbe szorított, hősiesen küzdő magyar katona sorsát szívébe zárta? A magyar katonát mások amúgy is elégszer lekicsinyítették, hogy önmagukat dicsőítsék.

Hatszáz ezret meghaladó magyar hősi halottnak, még több sebesültnek és millió meg millió magyar katonának a legméltóbb emléket állította, amidőn nagy művét megírta.

A munkának külső megjelenése ép úgy, mint minden sora tiszteletet és megbecsülést parancsol a magyar nemzetnek. Minden nemzet büszke lehetne, ha ilyen monumentális történelmi emléke volna. Több ez minden emléktáblánál, minden szobornál, mert ezeket az idő foga megrághatja, szentségtelen durva kezek szétzúzhatják, ez a mű azonban elnemmuló emlék sok-sok ezer, szebb jövőben reménykedő magyar család szentélyében.

Ő Fensége azt írja, hogy okiratos bizonyságokat hagy hátra a következő nemzedékre a magyar hazaszeretetről, hősiességről és áldozatkészségről, mely a háború vértengeréből, mint a rügy-fakasztó napsugár a zordon téli éjszaka után, reménnyel teljes fényt vet egy jobb jövő reggelére.

Olvassa el ezeket a bizonyságokat, aki a háborúból tanulni akar, aki fáját szereti, a magyarlélek mélységeit és a magyar katona örökké emlékezetes hadi tetteit meg akarja ismerni, mert a világháború magyar katonája az egyedüli kincs, melyet a borzalmas véráldozatok romjaiból megmentettünk.

vitéz Kovács Aladár.

Darkó Jenő: *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára.* Danubia-könyvkiadó. Budapest—Pécs, 1954. 1—162. l. huszonöt ábrával.

Érdekes és sok új gondolattal fellépő munka. Áll pedig, címének megfelelően, nagyjában két részből. Az I—V. fejezet a magyar taktika fejlődését és lényegét foglalja össze, a két következő az igen kényes hatáskérdéseket óhajtja megvilágítani; majd a jövő felé fordulva, a nyert eredmények értékesítésére tesz kísérletet. Nem lesz érdeklődő, ki ne olvassná örömmel minden egyes sorát. Széleskörű forrásismerete, fordulatos előadásmódja, a legnehezebb átmeneteket is elsímító alakító művészete, kétségkívül általános elismerést fog aratni. De a két főrész, a munka minden egyöntetűsége ellenére sem egyforma értékű: mindegyikről külön kell néhány szót ejtenünk.

Az első fejezeteket csakis osztatlan elismerés dicsérheti. A tudós szerző tudvalevőleg nem először szól az itt tárgyalt kérdésekhez. Kutatómunkásságának talán legbecesebb része éppen a

honfoglalási kor byzanci kútfőinek feldolgozását és értékelését illeti. De annak idején elsősorban a nagykézülttségű filológusok köszönthették benne, most az egyetemes historikust. Egyenesen örvendetes megfigyelni, mennyire fejlődik a hazai kutatás módszereinek sokoldalúsága az utolsó esztendőkből. Szerzőnk is javában idegen attól a fokozattól, mely csak betűadatokat gyűjt, azokat kritizálja, s pusztán belőlük igyekszik együttes képet szőni. Az archeologiai emlékeknek legalább olyan fontosságot tulajdonít, mint az előbbieknél. Így válik egész gondolatmenete valóban meggyőzővé, mit csak elmélyít a magyar hadügy taglalásának széles megalapozása. Nem egyedül az ide vonatkozó kútfőanyagot nézi t. i., hanem erősen kiemeli, hogy a magyar részese a nagy turáni egészen, s fellépésének lényeges vonásai éppen a testvérnépek magatartásával való összevetés révén világosodnak meg. Nagyon nevezetes vonása továbbá, hogy a magyar taktika minden előnyének elismerése és kiemelése mellett sem esik a historiai intellektualizálás csábító és sokakat elragadott hibájába. A honfoglaló magyarság, minden műzisé, kétségkívül színes mondakincs és fölényes taktikája ellenére is, barbár nép volt; hozzá igen kis számú. Amennyire értett egyes csaták ügyes beállításához és végigküzdéséhez, annyira valószínűtlen, hogy egész hadjáratok politikai szempontból való átgondolása, az, amit stratégiának nevezünk, sajátja lehetett volna. Hisszük, hogy az akkori Európa népeinek még ebben is felette állt, de amennyire megítélhetjük, előnyomulásait mindig a legkisebb ellenállás irányában bonyolította le s ha szövetségesekre tehetett szert, vállalta őket válogatás nélkül. Tehát a politikai célt tulajdonképpen azok érdeke szabta meg, nem a magyarságé. Hasonló kultúrfokozaton a hunokat is csak a hegmon világhelyzet, s a hatalmas *symmachia* kényszerítette nagypolitikai magatartásra. Ehhez hasonló a magyarak sohasem állott rendelkezésére, s a honfoglalás után, az aránylag kis tömeg adott volta mellé, gátló tényezőül a kezdetbeli egység kétségtelen meglazulása is járult. Szerzőnk az egész alakulást igaz elmélyedéssel, a lényeg folytonos kidomborításával foglalta össze. Erre a részre, a teljes elismerés előrebocsátásával, valóban nem tehetünk egyéb megjegyzést, mint hogy az ékalakú hadrendnek talán egy kicsit túlzott jelentőséget tulajdonít s hogy a sisakot elvszerűen kirekeszti a honfoglalók fegyvertárából. Holott Lenz ismertet olyan, bár orosz földi, de alkalmasint magyar sírt, mely sisakot, sőt páncélingmaradványokat is tartalmazott (In *Russland gefundene frühmittelalterliche Helme*. I. Beiheft der *Zeitschrift für hist. Waffen- und Kostümkunde* 1924. 7—9. l.). A magyar leletek következetes sisaknélkülisége persze igen feltűnő és szerzőnk mellett szól, ámde ezt egyéb körülmény, a fegyverdarab ritka volta s mindenáron megmenteni kívánása is magyarázhatja.

Bármint legyen, a dolgozatnak ezt a nagyobbik, a tényállásra, a fejlődésre vonatkozó felét úgy amint van elfogadhatjuk, nem tudjuk ellenben a szerzőt követni arra a felette süppedékes talajra, melyen a nyugati hatáskapcsolatokat felépíti. Szerinte a középkori Európa egész alkatát és képét a Kelet formálta tulaj-

donképpen. „A germán hűbériség gyökerei a turániakhoz vezetnek“ (112. l.), sőt egyenesen „magyar hatás alatt szilárdul meg és válik századokra uralkodó tényezővé a hűbéri rend egész Nyugat-európában“. (124. l.) Bizonyára nem egészen igazságos egyes mondatokat így kiszakítani az egészből, s hangsúlyozzuk, hogy aki maradéktalanul helyes ítéletet óhajt formálni, annak a könyvet utolsó betűjéig el kell olvasnia. De bármennyire méltányoljuk is szerzőnk hivatottságát, a munkájához felhasznált apparatust ilyen horderejű társadalomtörténeti kérdés egész kutató nemzedékek kifejtette felfogásának tökéletes felforgatásához, mégis keveselnünk kell. Ime a 116. lapon mit olvasunk! „Észrevették, hogy a hűbériséghez hasonló társadalmi és katonai rendszer sokfelé kimutatható az ó- és középkor folyamán“. Nyilvánvaló. A hűbériség természetes velejárója a középkor gazdasági rendjének s hasonló fokozaton mutatis mutandis következetesen jelentkezik. A Nyugaton talán legerőteljesebben. A miért-nek kifejtése nem tartozhatik ide, de annyi kétségtelennek látszik, hogy míg a terménygazdaság meg nem rokkant, Európa társadalmi- és katonai rendszere alig reagált a Kelet egészen más harcmódot kitenyészítő szomszédságára. Az évszázadokra terjedő kereszties hadjáratokat, a magyaréval lényegben azonos természetű könnyű lovassággal szemben, súlyos közlekedési és taktikai nehézségek ellenére mindvégig lovagseregek vívták. Azt lehetne mondani, minden taktikai készültség nélkül, tisztára a lovag egyéni hadiképzettségében bizakodva. Mit vehetett át ez a lovaghad egy fortélyosan támadó, hátrálást színlelő, kétségkívül tömegfegyelemben tartott, elsősorban nyilazó művészetében bizakodó könnyű lovasságtól? Véres kudarcok után reájött annyira, hogy bizonyos hadrendet meg kell őriznie — egyéni harcra született feudális kötelékeknél máris teljesítmény — mert a szétszóródás vesztét okozza. De különben, különösen számbeli fölény esetén, esetleg annak híjján is, nehezebb fegyverzete és fejlett technikájú közelharca következtében övé a diadal. Ezen a primitív rendtartási szemponton kívül, a Nyugat hűbéres tömegei, anélkül, hogy önmagukból teljesen kivetkőzödték volna, a turáni népektől bajosan tanulhattak. Az egész középkor homogén fejlődése azt mutatja, hogy nem is tették. A nyugati hűbériség eredetét Guilhiermoz-val és Delbrück-kel még a császári Róma limesei mögött keressük, s a római hadügy barbarizálódásában, a légiók bukásában és a lovasság felülkerekedésében leljük a kezdeteit. De ettől fogva önálló belső fejlődést látunk, mit hunok, avarok, magyarok, befolyásoltak ugyan, de csak a felületen, lényegben semmiesetre. A Kelet és Nyugat szeges ellentéte a középkor egyik legjellemzőbb vonása, hogy az utóbbi éppen lényegét, a hűbéri szervezetet keleti hatás alatt tette volna uralkodó csillagzatává, több mint valószínűtlen s, valljuk be, mi sem bizonyítja.

Annak idején, mint ismeretes, Salamon Ferenc szintén a byzanci kútfők kapcsán szólott a magyar haditörténethez a vezérek korában. Szerzőnknek is ez az útja s a két munkának sok rokonsága van mindenképpen; mindkettő duzzad a felvetett problémáktól. Salamon Ferenc kérdéseire azonban azóta, amennyiben

azokat megoldatlanul hagyta, ha nem is a magyar, de mint sajnálattal kell megállapítanunk, a külföldi kutatás jórészt feleletet adott. És pedig igenlőt. Ez lesz az eset Darkónál is? Az ő hatás-problémáinak bővebb megalapozását és megválaszolását tőle magától várjuk. De mikor könyvét letesszük, nem hallgathatjuk el, hogy idevágó munkássága elé nyomós kételyekkel nézünk.

Tóth Zoltán.

Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. 8° 445 lap, 22 ábrával. Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1954. Ára?

1955-ben lesz II. Rákóczi Ferenc halálának kétszázadik évfordulója, amelyet bizonyára a nagy fejedelemhez méltó kegyelettel fognak megünnepelni országszerte. Természetes, hogy ebbe a nevezetes évfordulóba a Magyar Tudományos Akadémia is bekapcsolódott s szerencsés választása Rákóczi hadvezéri pályafutásának megíratására esett. Mert — talán sokak ellenkező nézetével szembezállva — ki kell jelentenünk, hogy Rákóczit, a katonát s a hadvezért, mostanáig vagy egyáltalán nem ismerték, vagy pedig téves megvilágításban látták legtöbben.

Ugyanis azok, akik ennek a kornak hadtörténetét eddigelé feldolgozták, nagybőrra nem voltak katonák s így minden elméleti és gyakorlati katonai szaktudás nélkül ítélkeztek olyan kérdésekben, amelyekhez a legjáratasabb szakember is csak fokozott óvatossággal mer nyúlni. Ennek pedig az lett az el nem maradható következtetése, hogy az anélkül is fogyatékos történelmi érzékű magyar olvasóközönség, amely legtöbbször a napilapok egyáltalán nem tárgyilagos közleményeire is mint szentírásra esküszik, II. Rákóczi Ferenc hadvezéri egyéniségéről se alkothatott magának a valóságnak megfelelő képet.

Mivel pedig megesontosodott balvéleménnyel nagyon bajos szembezállani, fölötte nehéz annak a történetírónak helyzete, aki arról akarja meggyőzni olvasóját, hogy lehet valaki nagy szabadsághős, anélkül, hogy egyúttal nagy hadvezér is lenne, mint azt éppen II. Rákóczi Ferenc esetében látjuk.

Markó Árpád alezredes, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Rákóczi-kor hadtörténetének legszorgalmasabb kutatója és leghivatottabb feldolgozója, vállalkozott rá, hogy Rákóczit, a hadvezért, minden elfogultság nélkül, a maga igazi mivoltában állítsa elénk. Örömmel látjuk, hogy teljes sikerrel oldotta meg ezt a nehéz feladatot. Könyve semmit se nyirbál le Rákóczi dicsőségéből, de nem is állítja hőstét tömjénfüstbe és görögtűz fényébe; ellenben közelebb juttatja hozzánk, mint nagy embert s mint a 8 évig tartott háború felelőségének roppant súlyát hordozó vezért.

Hosszas tanulás és gyakorlat árán lehet valakiből kítőnő katoná, de ebből még nem következik, hogy egyúttal jeles hadvezér is váljék belőle, mert erre születni kell. Rákóczinak 1705-ig nem volt alkalmá, sőt talán kedve se hozzá, hogy katonává képezze ki magát. Huszonhét éves koráig alkalmasint maga se gondolt rá soha, hogy valamikor a harcmezőn arasson babérokat. A sors mást

határozott; odadobta az események árájába, amely elemi erővel ragadta őt magával a hosszú és véres háborúba, amelyet addig sohasse óhajtott s amelynek vezetésére már eleve gyöngének tudta magát. Meg is írta őszintén magáról és vezértársairól, hogy „egyikünk se értett a hadimesterséghez.”

Az önbizalomnak ebből a hiányából folyt, hogy a maga, gyakran igen talpraesett terveit se merte szigorú következetességgel megvalósítani, hanem akárhányszor meghátrált lármás és erőszakos, de nálánál a hadvezetésben alig járatosabb alvezérei elől. Pedig egy olyan mindenféle, részben nem is kívánatos, elemből összerótt hadsereg vezetéséhez, aminő az övé is volt, kíméletlen vasmarok kellett volna. Itt azonban az volt a helyzet, hogy a kurucereg szerette urát, de nem félt tőle, meglévén győződve róla, hogy Rákóczi nem tud kegyetlen bíró és szigorú előljáró lenni.

A sok balsiker másik oka maga a kuruc hadsereg volt, amelyet Rákóczi talán valódi értékénél is kevesebbre becsült s ezért nem is látott alkalmasnak sorsdöntő csaták vívására. Homloktérbe került egy harmadik körülmény is: Rákóczi fogyatékos emberismerte, amelynek következtében nem válogatta meg jól segítő társait s nem állította őket tehetségüknek és tudásuknak megfelelő helyre.

Markó nyomtatékosan hangoztatja, hogy Rákócziból nem hiányzott a hadvezéri tehetség. Volt elegendő ítélőképessége, higadtsága, szervezőtehetsége, sőt nagyobb stratégiai elgondolásokhoz való fogékonysága is. Elismerte ugyan egyes esetekben a portyázóharc nélkülözhetetlen voltát, de azt is jól tudta, hogy döntő sikert csak nagy csatában lehet kivívni. A veleszületett s később még fokozódott felelősségérzet mindig visszatartotta a vakmerős-ködéstől és az oktalan nekirohanástól, bárha ő maga tagadhatatlanul bátor ember volt. Kapkodást, ötletszerűséget soha se látunk terveiben. A hiba rendszerint a megvalósításban volt, az előbb már említett okoknál fogva. Hadvezetésének szomorú eredménye az, hogy sohasse tudott azzal döntő diadalt kivívni, de a vereségnek sohasse ő volt az egyedüli okozója. A fátum, erejét és hadvezető képességét meghaladó feladatot zúdított reá, olyat, amellyel kortársai közül talán csak Savoyai Eugen tudott volna megbirkózni.

Rákóczi 8 évig, szinte emberfölötti erővel dolgozott, hogy olyan hadsereget állítson fegyverbe, amely nemcsak „aprólékharcban”, hanem nagy csatában is megállja a sarat a császáriakkal szemben. Markó részletesen és elevenen írja le könyvének II. és III. fejezetében ezt a mindvégig meddőnek bizonyult erőfeszítést. Egyúttal szembeáll azzal a nálunk eléggé elterjedt téves felfogással is, mintha a kuruc- és az 1848/49-i honvédsereg megalakítása azonos feladat lett volna.

A magyar a XVIII. század elején is vitéz nemzet volt, de nem volt már katonanemzet s fiainak nehezen fegyelmezhető volta — megfelelő tisztikar hiányában — alig lebírható nehézségek elé állította a fejedelmet. Magyar környezetében, talán Forgách Simont leszámítva, senki se értett a hadszervezéshez s így, kivált eleinte, teljesen Rákóczi vállalt nyomta ez a súlyos munka, amelyhez neki se volt elegendő szaktudása és gyakorlata. Vezérkara sohasse volt, úgyszintén hiányzott az állandó irányító központ is. A szervezés részletkérdéseit — inkább rosszul, mint jól — minden csoport-

parancsnok maga oldotta meg. Legmegbízhatóbbnak az idegen zsoldoscsapatok bizonyultak; Rákóczi tőle telhetőleg kedvezett is nekik, amivel éppen elég szemrehányásra adott okot.

A szervezésnek legsarkalatosabb hibáját azonban a teljesen feudális jellegű, hivatásának meg nem felelő, tisztikarban kell látnunk, amelynek fenntartásához, annyi keserű tapasztalás után is, mereven ragaszkodott Rákóczi.

A különféle fegyvernemek közül, a tűzérség megteremtése bizonyult legsúlyosabb feladatnak. Ezen a téren el is fogadta a fejedelem a franciák helyes tanácsait.

Az a kuruc sereg, amely a háború második felében Rákóczi rendelkezésére állott, számra elegendő lett volna a Magyarországon harcoló, aránylag gyöngye császári csapatok ellen, de kiképzése és fegyelme amazokénál sokkal gyengébb lábon állott. Csakis így történhetett, hogy a császáriak annyiszor vehettek diadalt a jóval nagyobb számú kurucokon.

Különösen érdekes és fontos Markó könyvének IV. fejezete: „Rákóczi mint stratégia és katonapolitikus.”

A fejedelem, a felkelés kezdetén még nem dolgozhatott ki részletes hadművelleti tervet, mert akkor még azt se tudta, hogy mire támaszkodhatik. Később azzal az alapjában véve helyes gondolattal foglalkozott, hogy Ausztria határán átkelve, a bajor választófejedelem seregével egyesül. Mivel Magyarországon a háború kezdetén mindössze 3 lovas- és 3 gyalogezredre rugó császári katonaság volt, a terv nem ennek az ellenállásán, hanem azon fenneklett meg, hogy a bajor választó megváltoztatta hadművelleti vonalát. A bajorokkal való együttműködés később se sikerült.

Rákóczi jól látta, hogy Bécs ellen csak akkor fordulhat, ha a Dunántúl az ő kezében van. Ezért már 1704-ben ennek az országrésznek elfoglalása lett a hadművelleti cél. Ámde némi kezdeti siker után ez a vállalkozás is meghiúsult.

A fejedelem legegyletevalóbb hadművelleti terve az volt, hogy a nehézkes Herbeville seregét a Vág és a Dudvág mocsarai között zsákutcába szorítja (1705). Ez könnyen sikerülhetett volna, ha a vezérei mindent el nem rontanak. A bizonyosra vett diadal helyett a pudmerici vereség következett.

Még 1705-ben Erdély felé tolódott a hadművelleti súlypont, de a zsbói vereség után ez az országrész nem játszott többé nagyobb szerepet a felkelésben.

Ezután bukkant fel az a terv, hogy az Olaszországban harcoló franciákkal Horvátországban fog kezdet a fejedelem, azonkívül pedig Feriöl konstantinápolyi francia követ biztatására, a szultán engedelmével, Boszniában akart toboroztatni csapatokat. Ámde a horvátokat nem sikerült megnyernie, a boszniai toborzást pedig, a császár kívánságára, megtiltotta a szultán.

Merőben reménytelen volt Rákóczinak az a terve, hogy XII. Károly svéd királyt kibékíti Nagy Péter cárral s az előbbi ráveszi, hogy Bécs ellen vonuljon. A fejedelem a maga számára is akart volna 6000 főnyi svéd zsoldos hadat biztosítani, hogy azzal Sziléziába törhessen be. De ez a sokféle tapogatózás semmi sikerrel se járt, s időközben a felkelés ügye mindegyre rosszabbra fordult.

A sziléziai betörés gondolata mégegyszer felbukkant ugyan, még pedig 1708-ban, de Rákóczinak ezt a valamennyi között legszabatosabb hadművelleti tervét teljesen elgáncsolták alvezérei s az agyonnyirbált hadművelet csattanója a trencsényi végzetes kudarc lett. 1709 után már jól látta a fejedelem, hogy nagyobbszabású hadművelleti tervet nem kovácsolhat többé! De felismerte — bár későn — azt a sivár valóságot is, hogy külföldi szövetségre, vagy segítségre nem számíthat, mert egyik nagyhatalom se hajlandó az ő kedvéért hajbakapni a Habsburg-házzal.

A franciák se adták meg neki azt a támogatást, amelyre eleinte számíthatni vélt. Fegyveres segítségük sokkal csekélyebb volt, hogyszem a felkelés hanyatló ügyének jobb fordulatot adhattott volna.

Rákóczival, mint csatavezetővel, foglalkozik a könyv V. fejezete. Ebben azt állapítja meg a szerző, hogy Rákóczi ezen a téren jóval gyöngébbnek bizonyult, mint stratégiai elgondolásaiban. Harcközben minduntalan kisíklott kezéből a vezetés, amelyet azután alvezérei ragadtak magukhoz s ezzel legjobb esetben is kavarodást csináltak. A baj főoka az volt, hogy Rákóczi elvesztette első harcait s ez a körülmény egyrészt aláasta önbizalmát, másrészt pedig arra bátorította alvezéreit, hogy uruk hadművelleti- és csataterveit megbuktassák s a maguk legtöbbször helytelen eszméit erőszakolják reá.

A nyolc évig tartott háború folyamán mindössze hat nagyobb csata volt: a koroncói (1704 jún. 15.), a nagyszombati (1704 dec. 26.), a pudmerici (1705 aug. 11.), a zsigó (1705 nov. 11.), a trencsényi (1708 aug. 3.) és a romhányi (1710 jan. 22.).

A koroncói csatán nem vett részt Rákóczi; a zsigót is csak előkészítette. A vereség okozója azonban itt se ő, hanem Károlyi Sándor volt. Az addig vívott balsikerű harcok közül a zsigóinak lettek legsúlyosabb következményei; csaknem olyan súlyosak, mint a három évvel későbbi trencsényi kudarcnak.

Koroncónál jó volt a vezetés s a csapatok kisebb része is jónak bizonyult, de nagy részük teljesen felmondotta a szolgálatot. Ellenben Nagyszombatnál a csapatok többsége vitézül verekedett, de az alsó vezetés merőben csődöt mondott.

A vág-dudvági kelepce előkészítésében s a pudmerici csatában is kitűnően intézkedett Rákóczi s ha alvezérei pontosan végrehajjták minden parancsát, a császári sereg már augusztus 6-án megsemmisül s nem kerül sor a pudmerici vereségre. Az utóbbiban az érthetetlenül határozatlan és erélytelen Bercsényi volt a főhibás.

A katasztrófászerű trencsényi vereséget súlyos külső és belső okok összejátszása idézte elő. A külső okok legfontosabbika az volt, hogy a vezetés teljesen csütörtököt mondott. De sokkal járult a balsikerhez az is, hogy a tisztikarnak nem volt elég befolyása a hiányos fegyelmű és kevéssé kitartó csapatokra. A legsúlyosabb belső okot pedig abban találhatjuk meg, hogy a kurucok nem bíztak többé a háború sikerében s ennek tudható be, hogy a visszavonulás hovatovább futássá, majd pedig teljes felbomlássá fajult. Ellenben — mint azt Markó meggyőzően bizonyítja — Ocskay Lászlónak semmi része se volt a trencsényi kudarc előidőzésében.

A romhányi csata lefrásában középúton jár a szerző Thaly Kálmán és Rónai-Horváth Jenő ellentétes nézete között. Szerinte a taktikai siker kétségtelenül a császáriak részén volt, de mindamellett ez a harc több stratégiai eredményt hozott Rákóczinak, mint Sickingennek. Rákóczi serege sokkal erősebb volt a császári-nál s így a tisztakar megfelelő magatartása esetén, nem lehetett volna a vereségnek megtörténnie.

Főbb vonásaiban ez a gondolatmenete Markó Árpád lelkiismeretes és sokoldalú forráskutatásra épült, mindvégig nyugodt és tárgyilagos s éppen ezért meggyőző fejtegetéseinek. A szöveg megértését nagyon előmozdítják a szerző tervezte egyszerű, világos hadművelleti- és csatavázlatok, amelyeken az effélettől netalán húzódozó laikus is könnyen eligazodhatik.

Ez a szép könyv kétségtelen nyeresége a régibb korokra vonatkoztatva még most is szegényes és egyoldalú hadtörténetirodalomunknak. Teljes elismerés illeti a szerzőt, de vele együtt a Magyar Tudományos Akadémiát is, amely ezt a derék munkát felvette kiadványai sorába.

Gyalóka J. Jenő.

A világháború, 1914—1918. Szerkeszti és kiadja a m. kir. Hadilevéltár, III. kötet. Nagy 8° 666 oldal, 8 nagy melléklettel és 45 ábrával, Budapest, 1955. Ára fűzve 21.60 P, egész vászonkötésben 24 P, félbőr-kötésben 30 P.

Ez év tavaszán, március havában jelent meg „A világháború, 1914—18” című műből a III. kötet.

Ezideig a 20 kötetre tervezett hadtörténelmi műből összesen 5 kötet hagyta el a sajtót. Ebből az I. kötet a világháború kitérésével kapcsolatos külpolitikai eseményekkel, a mozgósítással és 1914 augusztus 20-áig az orosz hadszíntéren folyt hadászati felderítéssel foglalkozik. A IV. és az V. kötet a világháború kezdetétől 1914 végéig terjedő időszakban, a szerb hadszíntéren történt eseményeket örökíti meg.

A II. és III. kötet együttesen az úgynevezett „1914-i galíciai bevezető nyári hadjárat” ismertetését foglalja magában. Anyagának ismertetése egymástól tulajdonképpen szétválaszthatatlan, mert ennek a hadműveletnek eseményei egymással szoros és szerves összefüggésben folytak le. A hadjárat terjedelmes anyagának két kötetre való beosztása tehát önkényes és csak azért történt, mert a két könyvből egybefűzötten, nehezen kezelhető túlvaskos kötet lett volna.

Az 1914-i galíciai bevezető nyári hadjáratból a II. kötet 1914 augusztus 30-áig, a III. kötet pedig az 1914 szeptember 16-áig történt eseményeket ismerteti.

Mint a már előzőleg megjelent kötetekben, a III. kötetnél is a m. kir. Hadilevéltárban őrzött eredeti iratanyag szolgált alapul az események leírásánál. Ettől az elvtől a szerkesztők csak egész kivételesen tértek el olyankor, mikor egyes seregrészek cselekedeteiről eredeti okmányok hiányoztak. Ebben a néhány esetben a Hadilevéltár a magánszakirodalomban már eddig megjelent leírásokat használta fel.

A könyv történelmi értékét különösen emeli, hogy benne vannak az ellenfeleinktől származó leírások is és ilyképen a hadművelési és harcászati események mindkét oldalról megvilágítva tárulnak az olvasó elé. Figyelemreméltó, hogy az orosz vezetők a magyar csapatokat teljesítményeik szerint értékelték s érdemeiket leírásukban kifejezésre is juttatták.

Az 1914-i galíciai bevezető nyári hadjáratról a szakirodalomban különböző nyelveken megjelent eddigi művek között, a m. kir. Hadilevéltár történelmi műve tárgyalja a legrészletesebben a világháború eseményeit pontos katonai tárgyilagossággal.

Az 1914-i galíciai bevezető nyári hadjárat eseményeinek leírása után, a III. kötet a Keletporoszországban és a francia hadszíntéren 1914 szeptember közepéig történt eseményeket is ismer-teti. A két utóbbi hadszíntér hadműveleteinek leírása a német-birodalmi Hadilevéltár által kiadott mű alapján történt.

A Világháború 1914—18. című mű III. kötetének anyaga hét részre tagozódik:

A) A keletgalíciai helyzet 1914 szeptember elején. Lemberg feladása.

B) Események a Búg és Visztula között. A komaróvi csata befejezése. A Lublin alatti és a Por menti harcok.

C) A 5. leMBERGI CSATA.

D) Az osztrák-magyar haderő visszavonulása a San mögé.

E) A keletporoszországi hadműveletek szeptember első felében.

F) Események a nyugati hadszíntéren a háború kitörésétől 1914 szeptember közepéig.

G) Visszapillantás és összefoglalás.

A felsorolt részeken belül az egyes fejezetek napok szerint világosan és részletesen rögzítik az egyes hadseregek, azoknak keretében az összes hadtestek és hadosztályok, több esetben még egyes csapattestek helyzetét és teljesítményeit is. Ily módon a világháborúnak e legmozgalmasabb és érdekfeszítően izgalmas időszakából megörökítették a szerzők a Magyar Szentkorona területéről kiegészített seregek, de különösen a m. kir. honvédség csapatainak örökké csodálatraméltó teljesítményeit, győzedelmes harcait és sokszor gyászos emlékü küzdelmeit.

A galíciai hadszíntéren küzdött haderők helyzeteit áttekinthetően összegezik a mű pontos és hiteles okmányok alapján szerkesztett mellékletei.

Ilyen módon élesen kidomborodnak mindazok az események, melyek az osztrák-magyar hadseregfőparancsnokságot Lemberg feladása után arra a merész elhatározásra készítették, hogy a 4. hadsereg zömét a komaróvi győzelem után délkeletre fordítsa, azzal a szándékkal, hogy ezzel a győztes hadsereggel az osztrák-magyar 5. hadsereg ellen előnyomuló orosz 5. és 8. hadsereg oldalába, majd hátába támadhasson. Világossá válik, hogy ez a nagy győzelemmel kecsegtető nagy hadászati terv miért végződött mégis kudarccal. Az orosz délnyugati arcvonal parancsnoksága ugyanis, az ugyanakkor beállott hadászati helyzetet teljesen tévesen ítélte meg. Abban a hitben, hogy a már egyszer megvert osztrák-magyar 5. hadsereg Lemberg feladása után a küzdelmet csak a San mentén kezdheti meg újból, ezt az osztrák-magyar hadsereget az orosz

délnyugati arcvonalparancsnokság csak 8. hadseregével követte. A 5. hadsereget viszont a megvert orosz 5. hadsereg üldözésében vélt osztrák-magyar 4. hadsereg déli oldalába, északnyugat felé irányította.

Az orosz délnyugati arcvonalparancsnokság téves helyzetbírálatainak következménye az volt, hogy az osztrák-magyar 4. hadsereg tervezett átkaroló támadásából szembetámadás lett. A hadvezetés művészetének különös szeszélye, hogy a téves orosz helyzetbírálata dacára is az oroszok felé fordult a szerencse.

Az új nagy hadászati átcsoportosítás után bekövetkezett az osztrák-magyar haderő válságos helyzete. A délkelet felé irányított osztrák-magyar 4. hadsereg északkeleti oldalát megtámadta a már egyszer megvert, de újból harcra kész orosz 5. hadsereg. Ennek következtében az osztrák-magyar haderő arcvonalának derekán hatalmas ür támadt. Az osztrák-magyar 4. és 1. hadsereg belső szárnyai között, 150 km szélességben, az orosz hadvezetőség számára beláthatatlan győzelmi lehetőségek merültek fel. Ekkor azonban az oroszok elműlasztották a beállott nagyon kedvező hadászati helyzet megfelelő kihasználását.

Az itt odavetett vonásokkal vázolt hadászati események mellett, a Hadilevéltár művében természetesen kidomborodnak mindazok a részletesemények, meglepetések, rajtaütések, vakrémületek, melyek mindkét félnél a világháború kezdetén olyan sok véraldózatot követeltek. Különösen tanulságos a műnek az a részlete, amely az osztrák-magyar 4. hadsereg megfordítása után, a hadseregvonatok mozgását tárgyalja.

A felsőbb vezetés szempontjából érdekes a III. kötetnek az a részlete is, amely azokat a döntő körülményeket tárgyalja, melyeknek súlya alatt az osztrák-magyar hadseregfőparancsnokságnak arra az elhatározásra kellett jutnia, hogy az orosz hadszíntéren küzdő haderejét a San mögé vonja vissza, ahol azt nagy veszteség után, a küzdelem folytatására csoportosította. Nem kevésbé súlyos elhatározások előtt állott azonban az orosz hadvezetőség is, mert amint a Hadilevéltár szóbanforgó művéből — orosz forrásokból — kiviláglik, a 3. lemergi csatában az orosz 3. és 8. hadsereg is nagyon kedvezőtlen helyzetbe sodródott.

A galíciai hadszíntéren megtörtént események ismertetését a III. kötet az osztrák-magyar haderőnek a San mentén történt csoportosításával zárja be.

Ezután még áttér a keletporoszországi hadműveletek ismertetésére, nevezetesen a Mazuri-tavaknál 1914 szeptember 1. és 14. között vívott csatának leírására. Végül letárgyalja a nyugati hadszíntér eseményeit, a háború kitörésétől 1914 szeptember közepéig. Utóbbi részben a nyugati hadszíntérre vonatkozó kölcsönös hadműveleti terveket, a felvonulást és a hadászati felderítést, majd a német haderő előnyomulását a Marne-ig, a Marne-i csatát és a német haderő visszavonulását az Aisne-ig ismerjük meg.

Az összes hadszíntereken történt hadműveletek eseményeinek részletes ismertetése után, a mű még egyszer áttekinthetően összefoglalja a világháború kezdetén lefolyt eseményeket. Ebben a részben kifejezésre jutnak mindazok a tanulságok, melyek a mű megírása folyamán szűrődtek le. Itt méltatásra kerül:

- a) a Visztula és a Bug közötti osztrák-magyar főtámadás,
- b) a 3. lebergi csata megindítása, vezetése és félbeszakítása osztrák-magyar részről.
- c) az osztrák-magyar és német haderők együttműködésének kérdése.
- d) az orosz hadászati és hadműveleti vezetés összehasonlítása az osztrák-magyar és német hadvezetéssel.
- e) a keletporoszországi és a nyugati hadműveletek.

Az itt kifejtett tanulságok, méltatások azért különösen figyelemreméltók, mert a m. kir. Hadilevéltár történelmi művének szerkesztői kivétel nélkül főbb parancsnokságoknál teljesítettek vezérkari szolgálatot a világháborúban. A mű szerkesztői tehát a vezetésbe bepillanthattak és az arcvonal egyes szakaszain az események szemtanúi voltak.

Kivánatos, hogy a m. kir. Hadilevéltár nagy történelmi művének sajtó alá való rendezése olyan ütemben haladjon, hogy az egészet a világháborúban szerepelt egyének szerkeszthessék és írhasák meg.

vitéz Tanító Béla.

Atti dell' Istituto di Architettura Militare Italiana. Fascicolo IV—V e VI. Gennaio—agosto 1934. Nagy 8° 140 + 166 lap. Roma, 1934.

A fentemlített római intézetnek ez a mindenkor kiváló kiadványa, czúttal is nagyon érdekes tartalommal jelent meg. A IV—V. füzetnek több mint felét magyartárgyú, Buda és Pest hajdani erődtémnyeiről szóló értekezés tölti meg:

Leone Andrea Maggiorotti és Florio Banfi: „Le fortificazioni di Budapest e gli architetti militari italiani“ című munkája, amelyet 31 szövegbe nyomott ábra és 5 külön tábla is élénkít.

Öszintén szólva, bizalmatlanul szoktuk fogadni a hazánkról külföldön megjelenő, főként történelmi tárgyú műveket, mert tapasztalás szerint legtöbbször a teljes tudatlanság, vagy ami ennél is károsabb, a feneketlen rosszakarat jegyében születtek. Annál inkább meg kell tehát becsülnünk, ha tárgyilagosan és szakszerűen szól rólunk valamely külföldi szerző.

Maggiorotti tábornoszernagy — akinek egy kitünő és alapvető nagy könyvét az 1935. évfolyamban ismertettük — a Magyar Tudományos Akadémia tagja s már maga ez a körülmény is elegendő ahhoz, hogy bizalommal fogadjuk ezt a művét is, amelyet Florio Banfi Rómában élő honfitársunkkal összefogva írt.

A szerzők igen alapos kutatásokat végeztek s nem csupán az olasz, hanem az idevágó magyar irodalmat is gondosan felhasználták. Ezenkívül pedig a bécsi Hadilevéltárból, a budapesti Szépművészeti Múzeumból, Fővárosi Múzeumból és Hadilevéltárból, valamint a bolognai Egyetemi Könyvtárból s a karlsruhei Nemzeti Könyvtárból is szereztek képeket és térképeket.

Érthető és természetes, hogy a tanulmány elsősorban az olasz olvasóközönséghez szól s ennél fogva az olasz vonatkozásokon és kapcsolatokon van a főhangsúly, de mindamellett mi magyarok is tanulhatunk belőle eleget.

Első része Buda és Pest hajdani erődtítményeinek képét rajzolja meg, Budaváránál főleg Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás király építkezéseivel foglalkozva. Teljesen igazuk van a szerzőknek, midőn megállapítják, hogy azok, akik egyik vagy másik várnakant lerajzolták, igen sokszor nem is látták, hanem csak valami régiebb képét másolták le, a maguk korának megfelelően magyar, német, török stb. környezetet rajzolva hozzá. Így például nyilvánvaló, hogy a 5. ábrán bemutatott Siebmacher-féle metszet is egy, ma már ismeretlen, XV. századbéli kép másolata. Buda várának aránylag késő korból származó ábrázolásain is, legalább főbb vonásaiban megállapítható az a fejlődéssorozat, amely Nagy Lajos uralkodásától kezdve, Zsigmond és Mátyás király korán át az 1541-i török foglalásig vezet.

A szerzők az 1. ábrán a budai vár Anjou- és Zsigmond-korabeli valószínű alaprajzát tüntetik fel. Az, amit Nagy Lajos épített, tulajdonképen várkastély volt, vagyis nem volt külön védőöve, hanem az épületek igen erős falai egyúttal főgátul is szolgáltak. Azonban ez az építmény, amelynek magva a déli oldalon állott „István-torony” volt, sohase lett Nagy Lajos állandó lakóhelye, sőt még leánya és utóda — Mária királynő — is Ó-Budán székeltek. Körfalak már csak Zsigmond uralkodása alatt épültek, az addigi terjedelmének több mint kétszeresére növelt erősség köré s ettől az időtől kezdve beszélhetünk Budaváráról, mint állandó királyi székhelyről.

A 4. ábrán a budai vár Mátyás-korabeli alaprajzát látjuk. A nagy király építkezéseinek, katonai szempontból, az adott különös fontosságot, hogy ő már a tűzérség várvédő szerepével is számolt s a védőműveket ágyúk befogadására is alkalmassá tette. Így például a nyugati homlokzat földdel feltöltött hármass védővonalát is.

Részletesen leírják és külön alaprajzon is bemutatják a szerzők a vár déli oldala elé épült, „Baluardo d'Italia” néven is ismert nagy rondellát, a hozzácsatlakozó védőművekkel együtt. Megállapításuk szerint, a magyar történetírók egy része Zsigmond királynak tulajdonít olyan építkezéseket is, amelyek már Mátyás korának alkotásai. Az utóbbiak közé sorolandó a várhegyen lévő felsőváros körfala is, amely csak 1467 után épülhetett.

A felsőváros és egyáltalán egész Buda várműveinek szempontjából különösen fontos az a tervrajz, amelyet 1686-ban készített Marsili s amely most a bolognai egyetem könyvtárában van.

Szilárdabb védőművek, közvetlenül 1467 után is, csupán a felsőváros köré épültek, ellenben az alsóvárost és a vizivárost még sokáig csak palánk fogta körül. János király uralkodása alatt történt a várba foglalt felsőváros északi oldalának fokozottabb megerősítése. Ezen a homlokzaton kettős védővonal is volt. Itt kapcsolódik a budai vár építésének történetébe az a Domenico da Bologna nevű olasz építész, aki többek között az úgynevezett Esztergomi-rondellát is alkotta. De megerősíttette János király az alsóvárost is. Azonban a török uralom alatt már nem történt a váron semmi elevenbe vágó változtatás.

Pest erődtítményeire vonatkozóan nagyon fontos a 21. ábra. Ezen a városnak egy, nálunk eddig ismeretlen térképét látjuk,

amelyet a XVII. században készített Gian Giacomo De Rossi. Ez a térkép a város kerítésének egy részét, már a bástyarendszerre történt átalakítás után mutatja. Ez a rész — a város északnyugati sarkán látható mentsvár — nápolyi ember, Mario Spiccasio (vagy: Speziacasa) műve. A város középkori jellegű körfalának az a része, amelyet a 24—26. ábra mutat, 7 méter magas és 2 méter vastag volt. Ormán 70 centiméter széles közökkel megszakított 2½ méter magas pártát, emögött pedig 1.5 méter széles védőkarzatot látunk.

Mindenesetre nagy kár, hogy akkor, amikor az új királyi palota alapfalait ásták és környékét rendezték, nem hívtak meg a munkálatokhoz katonai szakértőt is, aki talán jobban meg tudta volna állapítani a napvilágra került falmaradványok rendeltetését és hovatartozását, mint a várépítés technikájában és történelmi fejlődésében kevésbé járatos polgári tudósok.

A 8. fejezet a Budán és Pesten működött olasz katonai építészekről szól. Filippo Brunelleschi jeles tanítványával, a firenzei Manetto Ammanattinival kezdve meg a sort. Ez előbb Filippo Scolari (Ozorai Pipót), majd 1426-tól fogva Zsigmond királyt szolgáltatta.

Mátyás király olasz építészei közül legelőször is a nagyhírű (bolognai) Aristotele Fioravanti érdemel említést; ez azonban csak rövid ideig tartózkodott Budán s működése ilyenformán csupán a tervezésre s a munka megkezdésére szorítkozhatott.

Voltak még igen sokan, de tér hiányában csak nevüket sorolhatjuk fel. Ime: Ambrogio da Cappo, Pierantonio de Suigo, Lorenzo de Conturio, Cristoforo de Panigatis, Antonio Pallanza, Chimenti di Leonardo Camicia, Giovanni il Dalmata, Giovanni Grubanich, Marinus de la Braza, Michele Putera de Farra, Luca de Festa di Spalato, Petrus Radi Busanini de Tragurio, Franciscus Radi de Jadra, Benedetto da Maiano, Bartolomeo del Citto, Albius Laurentius, Vectarius Petri Simonis, Dominicus Dominici és Francesco Roselli.

Mátyás király halála után, csak János király nevéhez fűződnek nagyobb szerű budai építkezések. Őt szolgáltatta az a Domenico da Bologna, akiről már volt szó s vele egyszerre dolgozott Magyarországon a szintén említett Mario Speziacasa is.

A 9—12. fejezetben felsorolják a szerzők mindazokat a számtotevő olaszokat, akik 1540 és 1686 között Buda és Pest körül harcolva, kitüntették magukat. Külön fejezetben, részletesen szólanak a nápolyi Michele d'Aste báró, alezredesről, aki Gianbattista Ruggiero, Domenico Saluzzi és Bizozzero szemtanuk leírása, Caprara tábornok tudósítása és egy még 1686-ban Párizsban megjelent nyomtatvány szerint, elsőként hatolt be szeptember 2-án a felsővárosba, az Esztergomi-rondella résén át. De a viadalban nagyon súlyosan megsebesült s 9-én meg is halt. Halálos ágyán, Bizozzero egykorú feljegyzése szerint, ezt mondotta: „Fatemi portare gli Santissimi Sagramenti, perchè io muorio il più contento huomo del Mondo, avendo la fortuna di morire in Buda!” Állítólag Pesten temették el, a Ferencrendiek templomában, a szintén elesett Andrea de Medici mellé. Ez az állítás azonban téves, mert a pesti ferences kolostor és templom királyi adománylevele csak 1690-ben

kelt, ennél a dátumnál korábbi temetkezésről tehát nem lehet szó. Marsili később úgy találta, hogy D'Aste nem nyugszik hozzá méltó helyen; átszállíttatta tehát a budavári koronázótemplomba. Ismeretes az a szöveg is, amelyet ottani sírkövére szándékoztak vésní, de — úgy látszik — ez az epitaphium sohase készült el. A szerzők fel is vetik azt a kegyeletes gondolatot, hogy a hős emlékét valamiképen meg kellene a koronázó templomban örökíteni.

Mivel az 1686-i visszavívás következtében Buda védőművei siralmas állapotba jutottak, I. Lipót király megbízásából két javaslatot is készített helyreállításukra Marsili. Mindkettő Bolognában őrzött kézíratai között van.

A „Progetto“ című olyan költséges építkezéseket és bontásokat ajánl, aminőkre az állam pénztárának akkori nyomorúságos állapotában gondolni se lehetett. Valamivel könnyebben lett volna megvalósítható a „Proposizione“ című, amelyben Marsili azt javasolja, hogy az eredetileg 5 öl magasságú falakat csak 4 öl magasságban állítsák helyre. Erősítsék meg a nagy déli- s az Esztergomi-rondellát. Szaporítsák az ágyúval felszerelt oldalazó építményeket; állítsák helyre a Csasz Agá építette falat a Dunáig. Csináljanak köröskörül jó fedett utat s a kiugró szögletek alá kis alagútakat, ahonnan szükség esetén ellenaknákat lehessen ásni. Azonban anyagi fedezet hiányában ez a terv se valósulhatott meg soha. A pápa se adhatott többé elegendő pénzt.

A szerzők valóban szép emléket állítottak a Budán és Pesten, békében és háborúban egyaránt derekasan működött olaszoknak s joggal írhatják, hogy: „Indubbiamente il sangue ungherese defluisce a rivi per le falde che degradano dal culmine ove si onora Santo Stefano; ma non è vanagloria l'affermare che largo contributi di aiuti d'ogni fatta lo raggiunsero e soccorsero dalla terra di Dante.“

L. Leconte: „Le Musée de l'Armée belge“ címen, a belga hadsereg brüsszeli múzeumát ismerteti.

Egy rövid cikk két képen mutatja be Monaco régi erődítményeit, egy másik pedig G. Bacile di Castiglione: „Castelli Pugliesi“ című műve nyomán, két kép és egy alaprajz kíséretében ismerteti az oriai várkastélyt. Ennek hengeralakú két tornyát az Anjouk építették, harmadik tornya pedig II. Frigyes német-római császár fellegvárának utolsó maradványa.

A következő cikk a Sienától 25 kilométernyire, az Arbia és az Ombrone egybefolyásánál épült Buonconvento erődítményeit írja le, képen is bemutatva hatalmas kapuját és körfalának egy részletét.

A II. rész első közleménye „Vita del Museo del Genio“ címet visel. Ebből megtudjuk, hogy ez a múzeum egybe fog olvadni a Katonai Építészeti Intézettel, „Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio“ néven. Megtudjuk továbbá azt is, hogy a csikágói kiállításra, többek között, Győr olaszok építette várának tervrajzát is elküldötte.

Végül a füzet III. része az aquileiai ásatásokról, a torinoi római falakról, Buon Consiglio és Rapallo várkastélyáról, a Rómától 12 kilométernyire levő spizzichinói és a tarantoi S. Angelo várkastély, valamint a firenzei S. Niccolo-torony helyreállításáról, a lodigianói várkastélyról és egy Beneventóban talált római sírkőről szól.

A füzet irodalmi rovatában pedig megtaláljuk a múlt évben „A magyar katona. Vitézségünk ezer éve“ címen megjelent díszmű részletes ismertetését is, „La gloria millenaria del soldato ungherese“ címmel.

A VI. füzetben két nagyon alapos és tartalmas értekezést találunk.

Az egyik: *Carlo Calzecchi Onesti*-nek a Viscontiak paviai várpalotájáról szóló tanulmánya, amelynek rövidrefogott tartalma ez:

A híres vár- és kastélyépítő, II. Galeazzo Visconti, 1559-ben elfoglalta Paviát s rögtön hozzáfogatott a hercegi várpalota megalapozásához. Ez a palota elsősorban lakóhelynek volt szánva, de természetes, hogy azokban a zürzavaros időkben nem hiányozhattak a kor követelményeinek megfelelő védőművei se.

Alapformája négyzet, amelynek mindenik sarkán egy-egy aránylag kevésbé kiszögelő, szintén négyzetes torony állott. Az oldalak hosszúsága kívül 142, az udvar felől 95 méter. A palotát körülfogó árok, amelybe a Carona vizét vezették, 24 méter széles és eredeti állapotában 8 méter mély volt. Az épület falmagassága, az árok fenekétől számítva csaknem 50, a tornyoké 45 méter. A négy homlokzatból ma már csak három van meg.

Az udvar felől oszlopsor tartja a csúcsíves ablakokkal áttört széles emeleti folyosót. Ezek az udvarra néző ablakok eredetileg mind négynyílásúak voltak, de később — nem tudni mi okból — a keleti és nyugati oldalon egy- és kétnyílású, de szintén csúcsíves ablakokkal váltották fel őket. A külső homlokzat valamennyi ablaka kétnyílású.

Azt, hogy ki tervezte és kik építették ezt a várpalotát, nem lehet megbízhatóan megállapítani. A szerző egy egész csomó olyan építész sorol fel, akik egyikének vagy másikának több-kevesebb része lehetett az épület megalkotásában.

A hatalmas és rendkívül díszes palotát már 1565-ben „augustissimum“-nak mondja Petrarca. Udvarfelőli nagyszerű homlokzata szinte páratlan s építészeti szempontból csak a piacenzai városháza hasonlítható bizonyos fokig hozzá.

A Viscontiak után a várpalota a Sforzák kezére jutott, akiknek birtoklása alatt, 1515 június 28-án, XII. Lajos francia király hadai dúlták fel, majd 1527 október 1-én, rövid ostrom után, Odetto di Foix és Pietro Navarro foglalta el. 1535-ben kihalt a Sforza-család s az egykori fényes paviai várpalota ettől fogva kaszárnyául és raktárul szolgált, átszenvedve minden ezzel járó rongálást és átalakítást. Ez az állapot 1920-ig tartott. Négy évvel későbbben megkezdődött a szakszerű helyreállítás hosszadalmas nagy műve. Azonban 1952-ben olyan nehézségek és súrlódások támadtak, hogy már-már a munka félbemaradásától lehetett tartani. Ekkor lépett közbe Mussolini s szokása szerint gyorsan és alaposan rendet csinálva, újból megindította a kátyuba jutott helyreállítást.

A szerző, aki ezen a téren elsőrangú szakember, nem szorítkozik a várpalota s a megújítás száraz leírására, hanem az egyes építészeti elemek tárgyalásánál sokszorosan egybeveti a paviai

Itália hasonlókorú várkastélyaival és palotáival s így műve valószínűságot művészettörténeti tanulmánnyá szélesül, amelyből minden olvasója sokat tanulhat. A mindvégig szakszerű értekezés megértését nagyon megkönnyíti a hozzácsatolt alaprajz s a szöveg közé iktatott 54 kép. A függelékben a paviai várpalota ikonografiáját és irodalmát is összefoglalja a szerző.

A füzet másik értekezése: „Le fortificazioni ed il castello di Milazzo“, *Stefano Cutelli Proto* tollából, Enrico Clausetti tábornok előszavával.

Sicilia különösen érdekes hadi műemlékei máig se részesültek még szakszerű feldolgozásban. Ezen a téren a mostani és a jövőendő nemzedéknek kell a múltak múlásátait jóvátennie. Tudományos szempontból, a sziget északi partján Messinától nyugatra eső Milazzo is mostoha elbánásban részesült; pedig ugyancsak viharos volt a története és ma is fennálló védőművei az egymást felváltó hódítók építőtevékenységének beszédes tanui.

A szerző nem érzi magát arra hivatottnak, hogy Milazzo erődtímenyeit a haditechnika nézőpontjából világítsa meg. Ezt a hivatásos hadtörténészeknek engedi át s inkább a vár és város történetével kíván foglalkozni.

Milazzo már Róma alapítása idején is fennállott. Legrégibb körfalának alapjai néhány évvel ezelőtt még meglátszottak. A városnak az első pun háború alatt igen fontos szerepe volt. Csak Krisztus előtt 204-ben jutott Róma birtokába, amely az eddigieknél jobb erődtímenyekkel vette körül.

Az Octavianus és Pompeius közötti háborúságban az utóbbinak partján volt Milazzo s urának bukása után gyorsan elhanyagolt. Majd a népvándorlás hullámai öntötték el Siciiliát, később pedig az arabok foglalták el s előbb elpusztították, azután pedig újból felépítették Milazzot. Ennek az időnek emléke a „Maschio Saraceno“, a vár vaskos, alsó részében szétterpeszkedő öregtornya.

1060-ban végeszakadt az arabok uralmának. A normannok váltották fel őket, akik szintén nem csupán hódítottak, hanem sokat is alkottak Siciiliában. Milazzo körfalait kerek tornyokkal látták el s a kötőgátak belső oldalát földhányással is megerősítették.

Az Anjouk korszaka szintén nyomot hagyott Milazzo erődtímenyein, valamint a rákövetkezett spanyol uralom is.

Federigo d'Arragona alkirály, azonkívül, hogy újabb védőműveket építtetett, át akarta vágatni azt a tengerbenyúló földnyelvet, amelyre Milazzo épült, hogy ilyenformán minden oldalról víz környezze a várat és a várost. Ennek a bevégtetlen csatornának nyomai néhány évtizeddel ezelőtt még meglátszottak.

V. Károly uralkodása alatt, Ettore Pignatelli alkirály és utódai 1331 és 1356 között, a normann vártól délre, $\frac{3}{4}$ (siciliai) mérföld¹ hosszú új védővonalat építettek, amelyet két nagy baluard oldalozott. Ezzel a régi várból cittadella lett. Lorenzo Suarez de Figuerra alkirály pedig hegyesszögű fedőgátat épített a S. Maria

¹ Egy siciliai mérföld = 1487 méter.

nevű régi kerek torony elé, az V. Károly idejében létesült új védővonal hatásosabb oldalozása végett.

Érdeemes megemlíteni, hogy amikor a spanyolok az 1715-i utrechti béke értelmében elvesztett Siciliát vissza akarták foglalni, magyar csapatok is harcoltak Milazzonál, 1719-ben és 1720-ban, az új gazda, Vittorio Amadeo savoyai herceg pártján.

A szerző 2 alaprajzon és 7 képen is bemutatja Milazzo régi erődítményeit.

Nagyon érdekes a füzet „Notiziario“ rovata is, amelyben 30, nagyobbára itáliai várról, kastélyról stb. találunk fontos történelmi adatokat.

Gyalókey Jenő.

Pfannl Jenő: *Gróf Wymes Ferenc, a győri vár újjáépítője a XVII. században.* 8° 34 lap. (A Győri Szemle Könyvtára, 11. sz.) 1955. Ára —?—

Eddigelé nem sokat tudtunk a győri vár újjáépítőjének, Gróf Wymes Ferencnek életéről. Jó szolgálatot tett tehát a hadtörténet-irodalomnak Pfannl alezredes, amidőn szorgalmas kutatással ezt a kérdést is tisztázta. Megállapította, hogy az egyik ágában olasz-szá vált Wymes-család Skótország Fiffa nevű tartományából származik s képen is bemutatott ősi kastélyában, Wemyss Castleben, ma is él.

Ferenc, a család olaszországi ágának sarja, 1625-ban, valószínűleg Bresciában született s a párizsi hadiakadémián nevelkedett. Már korán jóhírű hadmérnök lehetett, mert őt bízták meg azzal, hogy Malamocco főkapuja elé két sáncot építsen. Ennek elvégzésével egy gyalogezred parancsnoka, majd két candiai vár kormányzója lett. Innen visszatérve, a modenai herceg szolgálatába állott, de ennek halála után visszatért Velencébe. Itt néhány nemes azt a kalandos tervet eszelte ki, hogy 12 nagyobb és ugyanannyi kisebb hadihajóval megtámadják Konstantinápolyt. Ezt a vállalatot a kozákoknak is támogatnia kellett volna. Megnyerésükkel Wymest bízták meg s II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez küldötték, hogy ennek útján tárgyaljon a kozákokkal. Rákóczi Felsőmagyarországon találkozott Wymessel, menesztett is küldöttséget a kozákokhoz, de közbejött halála elvágta a további tárgyalás útját.

Még 1660-ban császári szolgálatba állott Wymes s Győrben kapott alkalmazást. Fokról-fokra tábornokságig emelkedett s 1679-ben magyar grófi rangot kapott. Altábornagyi címmel, 1682-ben vált meg a császár szolgálatától. Halálának helye és éve teljesen bizonytalan. A győri vár újjáépítésén valószínűleg 1677 januáriusáig dolgozott, de működése nem csupán erre szorítkozott. Belföldön Komárom, Pozsony, Guta, Veszprém, Pápa, Magyaróvár, Esztergom és Nyitra, külföldön pedig Bécs, Tulln, Prága, Eger és Bonn lett munkálkodásának színhelye.

A szerző közli a család skótországi ágának birtokában levő egykorú arcképét is. Barna, középtermetű, mogorva embernek mondták, aki nem tudott maga iránt nagyobb rokonszenvet kel-

teni. Ingerlékeny természete miatt, több párbaja is volt. Egyikben majdnem elvágták a torkát, egy másikban pedig olyan vágást kapott, amely mindenkorra elrútította az arcát. Sokoldalú ember volt. Németül, franciául és olaszul egyformán jól beszélt. Szolgált a gyalogságnál és a lovasságnál, résztvett várharcokban és tengeri vállalatokban is, de igazi szaktudása a vízi építkezésben bontakozott ki. Gondolatvilágát az akkori „Condottiere” anyagiassága jellemezte. Becsületesen szolgált, aki őt megfogadta, de meg is követele a jutalmat. Családot nem alapított; két törvénytelen leánya apáca lett.

A magyar indigenává lett Wymes Ferencnek hervadhatatlan érdeme, hogy Győr várát a XVII. század egyik mintaszerű erős-ségévé alakította át. Igaza van a szerzőnek: ha el is kallódott már az a márványtábla, mely a győri vár falán hirdette nevét, legalább nyomtatott betű örökítse meg emlékét.

Sz — ő

Dr. Glaser Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga.* Nagy 8° 156 lap, 2 térképpel és 1 képpel. (A „Térképészeti Közlöny” 6. külömfüzete). Budapest, 1955. Ára ?

A történetírásnak, de főként a hadtörténetírásnak egyik nélkülözhetetlen segítőeszköze a térkép, amely a gyakran nem szakavatott kézből származó leírásoknál alaposabban tájékoztat egyik vagy másik hadieseményről, vagy annak színhelyéről. Ezt nálunk — sajnos — sokáig nem ismerték el s ezért talánunk, különösen világháború előtti hadtörténetirodalmunkban, hosszú tanulmányokat, egyetlen térkép, vagy vázlat nélkül. Pedig a XVII. század második felétől kezdve, már vannak elég pontos felmérés alapján készült térképeink, persze kezdetben nem magyar, hanem olasz, francia és német mesterek kezéből. Különösen sok van a XVII. századvégi felszabadító háborúk korából. Ezek részben a bécsi Kriegsarchivba jutottak, részben egyes hadvezérek birtokában maradtak. Így például egy körülbelül 400 darabból álló gyűjtemény a badeni nagyhercegi ház levéltárába került, az említett háborúkban szereplő két badeni őrgrof, Hermann és Lajos Vilmos jóvoltából.

A szerző ebben az aprólékos gonddal összeállított munkájában nem szorítkozik a térképek száraz felsorolására, hanem: I. Általános leírás, II. Kartografiai leírás, III. Az ábrázolásmód szempontjából, megállapítja feliratukat, szerzőjüket, mértéküket, nagyságukat és minőségüket; azután fokbeosztásukat, díszítésüket s összehasonlítva őket más egykorú ábrázolásokkal, kimutatja eredetüket is. Végül hegyrajz, vízrajz, település, kultúra s a nevek írásmódja alapján is ismerteti őket. Bemutatja a mostaniaktól eltérő térképészeti jeleket, azután pedig külön-külön ismerteti a nagyhercegi hitbizomány térképgyűjteményét, a General-Landesarchiv térképeit s a Badische Landesbibliothek gyűjteményét, mindössze 670 darabot. A névmutatóban pedig az egyes mesterek és kiadók rövid életrajzát is összefoglalja.

Mivel a felsorolt térképek egytől-egyig magyar vonatkozá-

súak, Glaser Lajos füzete valóban hézagpótló és igen jól használható segítőeszköz lehet minden hadtörténetírónak. Legyen elég itt még megemlítenünk, hogy csupán Budának 26 térképét és látképét ismerteti. Eger 5, Esztergom 6, Győr 7, Kanizsa 5, Kassa 8, Munkács 4, Nagyvárad 8, Pozsony 6, Temesvár 6, Tokaj pedig 11 darabbal van a karlsruhei térképgyűjteményekben képviselve.

—ő.

Polner Ödön: *A Mária Terézia-rend közjogi jellege.* Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1954. 8° 58 lap.

A mű egyik erőteljes hangadója annak a vitának, melyet Petrichevich György ezredes a múlt évben megjelent könyvével („A katonai Mária Terézia-rend helyes közjogi és történelmi megvilágításban“), a magyar tudományos életben megindított.

Petrichevich lényegében azt állította, hogy Mária Terézia a róla elnevezett rendet magyar királyi minőségében, magyar rendként alapította. Elsősorban azért, mert Mária Terézia az alapítás idejében csak mint magyar király volt szuverén. A Habsburg-örökös tartományok a német-római birodalom alkotórészei voltak. Szerinte ez a rend nem volt közös intézmény, hanem a magyar alkotmány keretén belül álló, magyar királyi intézmény, melynek nagymesteri állása a magyar koronával volt kapcsolatban. Miután az Osztrák-Magyar monarchia felbomlott, s annak összes véderéből csak a magyar királyi honvédség maradt meg változatlanul, a rend egyedül a magyar apostoli királyság jogos és törvényes tulajdona.

Ezzel a felfogással száll szembe Polner Ödön egyetemi tanár, alapos közjogi és történelmi tudással felépített tanulmányában, melynek gondolatszövését mindvégig a tárgyilagosság s az igazságkeresés előkelően nyugodt hangja kíséri.

Mindenekelőtt a rend 1758 december 12-én kiadott alapszabályát teríti maga elé. Az alapszabálynak többek között a nagymesteri méltósággal, a rend jelvényével, valamint a lovagi és a kancellári állással kapcsolatos intézkedéséből azt következteti, hogy a rend nem volt magyar királyi jellegű. Mária Terézia e rendet, mint az osztrák főhercegi ház hatalmának birtokosa, nyilvánvalóan osztrák főhercegi jelleggel alapította.

Mint hogy Petrichevich fenti művének középpontjában a szuverenitás áll, Polner ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik, s nem a forma, hanem a való tények megállapítását tűzi ki célul.

Való igaz — vezet be fejtegetését —, hogy „osztrák állam“ formailag az időben még nem létezett. Az osztrák uralkodóház birtokában lévő tartományok a német állam alkotórészei voltak. De az is igaz, hogy a hűbérúr német államnak a rend alapítása idejében már alig volt hatalma. A német birodalomhoz tartozó tartományok az egyes fejedelmi családok kezén fokozatosan önálló államokká váltak. Az önálló államiság képviselői különben sem a tartományok, hanem az azokat birtokló fejedelmi családok, házak voltak. Ilyen hatalmi tényező volt az osztrák uralkodóház („Erzhaus Oesterreich“) is, melynek hatalmát különösen növelte az a körül-

mény, hogy soraiból kerültek ki századokon keresztül a német-római birodalom császárai.

A császársággal való állandó kapcsolata révén, az osztrák uralkodóház nemzetközi jogalanyként is előkelő helyre tett szert. Nem áll tehát az, hogy Mária Terézia külpolitikailag csak mint szuverén magyar király jöhetett tekintetbe. Bár osztrák állam a mai értelemben véve még nem létezett, de az osztrák uralkodóház, mint az uralma alatt állott németbirodalombeli tartományok birtokosa, nemzetközileg ugyanannyit jelentett, mintha az osztrák állam formailag is létezett volna.

Míg az osztrák uralkodóház a német tartományokat, a német királyság jogrendszeré értelmében, közjogival vegyes magánjogi címen (hűbéri magánadományozás, örökösödési szerződések, végrendeletek stb.) birtokolta, addig Magyarországon a főhatalmat országos törvényekben megállapított átruházás alapján gyakorolta. Tagjai azonban ezt a különbséget nem tartották fenn, hanem Magyarországot is csak olyan birtokuknak tekintették, mint német tartományait. Nem magyar, hanem saját központi szerveik útján igazgatták s ennek következtében előállott az a különös helyzet, hogy a formailag alacsonyabbrangú osztrák főhercegi hatalom fölébe került a jogilag szuverén magyar királyi hatalomnak. A hatalom ily módon való gyakorlása tulajdonkép nem volt más, mint az országot előzőnlő ellenséges hadsereg fegyveres erejére támaszkodó kormányzás.

A Mária Terézia-rend alapításánál közreműködött szervek — a miniszteri konferencia, és az u. n. házi, udvari és állami kancelláriák — Petrichevich szerint a szuverén magyar királynő szervei voltak. Polner ezt az állítást helytelennek minősíti. Szerinte ezek kétségtelenül az osztrák főhercegi hatalom alapján felállított kormányzati szervek voltak. Hogy a magyar király volt szuverén s nem az osztrák főherceg, az igaz, de a valóságban kifelé legtöbbször az osztrák főherceg szerepelt. A szuverén Magyarország a nem szuverén Ausztria fogalmába értetett bele, s a központi hatóságok nem magyar, hanem osztrák jellegűek voltak. „Azt lehet mondani, hogy ennek nem így kellett volna lennie — hangsúlyozza a szerző — de azt bizonyítani, hogy ez nem így volt, annyi, mintha valaki a szerecsent fehérre akarná mosni“.

A mű többi egymásbakapcsolódó érvei közül, melyekkel Polner a Mária Terézia-rend osztrák voltát bizonyítja, (az osztrák főhercegi címert viselő rendjelvény, a lovagi állás, az ünneplés felavatás számára megállapított szertartás stb.), még a rendjel-alapítási joggal kapcsolatos megállapítását közvetítjük. Abból a körülményből, hogy Mária Terézia a rend alapításakor csak mint magyar király volt szuverén, mint osztrák főherceg azonban a német-római császár alattvalója volt, nem következik az — amit Petrichevich állít —, hogy a rendet csak mint magyar király alapíthatta. A rendjelek alapításának nem feltétele az alapító szuverenitása. A legelőkelőbb helyen állott Aranygyapjas-rendet 1429-ben Fülöp, burgundi herceg alapította, aki nem szuverén uralkodó, hanem két szuverénnek is alattvalója volt, t. i. a német császárnak és a francia királynak. A többi római birodalmi hűbères fejedelmek is elég gyakran alapítottak ilyen rendeket, így az

olasz Annuziata-rendet 1365-ban III. Amadeo, Savoya grófja, a bajor Szent Hubert-rendet 1444-ben V. Gerhard, Jülich és Berg hercege, a württembergi Arany sas-rendet 1702-ben Frigyes Károly herceg, ugyancsak a württembergi katonai érdemrendet 1759-ben Károly Eugén herceg stb.

Mindezekután Mária Terézia férjének, Lotharingiai Ferenc császárnak, a rend alapítása körüli szerepe kerül sorra. Petrichevich szerint Ferenc császár egyrészt Mária Terézia hűbérura, másrészt, mint társuralkodó, alattvalója volt. A szerző szerint ez az elmentés kettős minőség nem állott fenn. Ferencet nem Mária Terézia vette maga mellé, hanem az 1741 szeptember 20-án megtartott magyar országgyűlés, Mária Terézia mellé társuralkodóul és társkormányzóul (corregens et coadministrator) választotta meg, illetve ismerte el. Egyébként később sem kapott soha magyar indigenátust, tehát nejének alattvalójává nem lett. A rendet Mária Terézia és ő együttesen alapították, mely alkalommal Lotharingiai Ferenc mint egyenrangú társuralkodó, s mint az egységes hatalmú uralkodóház családfője járt el.

Nem változtatott a rend jogi helyzetén a rend számára anyagi jövedelmi forrást létesítő alapító-levél „Stiftsbrief“ sem. Ez kizárólag magánjogi vonatkozású rendelkezés volt s ennek a rend megalapítása és jogi jellegének meghatározása szempontjából különösebb jelentősége nem volt.

Mellékesen említi még meg a szerző azt, hogy a rend osztrák jellege különösen a magyar szabadságharcot követő abszolutizmus idejében domborodott ki. Erre a korszakra esik 42 olyan egyének a rendi tagsággal való kitüntetése, akik az 1848/49. évi magyar szabadságharcban ellenünk harcoltak; köztük Jellachichnak, Haynaunak, Hentzinek stb. Ez a körülmény természetesen még nem zárná ki azt, hogy a rend magyar rendként alapított, de beszédes bizonyítéka annak, hogy soha senkinek sem jutott eszébe, hogy magyarnak tekintse.

A kiegyezés csak annyi változást hozott, hogy a rend közös volta most már erőteljesebben nyilvánult meg. De a rendi tagság külső jelvénye még ezután is megmaradt olyannak, mint amilyen alapításakor volt, vagyis határozottan osztráknak.

Befejezésül a rend fenntartásának lehetőségei kerülnek mérlegelésre. Itt két álláspontból lehet kiindulni. Az egyik az, mely az Ausztriában és Magyarországon most fennálló állami rend jogosságát nem ismeri el s az osztrák uralkodóházat most is uralkodó dinasztíának tekinti. Ebben az esetben a megoldás nem okoz különösebb nehézséget.

A másik álláspont mellett azonban, mely a ma fennálló jogrendet, különösen Magyarországon az 1920:Í. tc.-ket veszi alapul, a rend fenntartása nem lehetséges. Mégpedig azért nem, mert a rend nagymestere, az Ausztria és Magyarország fölött való kettős uralkodói minőséghez volt kapcsolva. A kettős uralkodói minőség megszűnésével együtt, az ehhez kötött nagymesterség lehetősége is megszűnt. Ha ezt a közjogi felfogást nem ismerjük el és a rendet magyar renddé avatjuk, akkor előállhat az a maga nemében páratlan helyzet, hogy az ekként magyarrá átminősített rend osztrák tagjai, egy Ausztriával feltételezett esetleges fegyveres

konfliktusunk esetén oly állammal szemben lesznek kötelezettek, amely hazájuk ellen háborút visel. Ennél továbbmenve mi történék akkor, ha Ausztria is — bizonyára több joggal mint mi — fenntartaná a Mária Terézia rendet?

Részünkről a rend fenntartásának csak két módja lehet. Vagy olyan új magyar rendet alapítunk, melynek feltételei és jelentősége ugyanazok lennének, mint a megszűnt Mária Terézia-rendé: vagy pedig — és ez a másik megoldás — a megszűnt rend magyar állampolgárságú tagjaiból új magyar Mária Terézia-rendet létesítünk s a régi rend alapszabályait megfelelő módosítással átvéve, a rendjelvény osztrák címerét és színeit magyarral helyettesítjük.

Dr. Rédbay István.

v. Doromby József: *A cs. és kir. 83. és 106. gyalogezred története és emlékkönyve.* Kötve, nagy negyedré, 400 oldal, számos vázlat, sok harctéri fényképpel és arcképpel. Kiadta Fusek Emil, Budapest, VII. Csengery-u. 6. 1954. Készült Hollósy János könyvnyomdájában, Budapest, VII. Jósika-utca 20. Ára: 26 pengő.

A világháborús ezredtörténetek sorozata értékes munkával gyarapodott. A vasmegyei, sötétbarna hajtókás, fehérgombos 83. közös hadseregbeli magyar gyalogezred tisztikara bajtársi szövetségének megbízásából, vitéz Doromby József ny. őrnagy vállalkozott arra a feladatra, hogy megírja ennek a kitűnő és mindenkor derekasan harcoló ezrednek világháborús történetét. A feladatot szerencsés kézzel oldotta meg. Az ilyen ezredtörténetek megírásánál számot kell vetni azzal, hogy a munka ne csak az események kalendáriumszerű felsorolása legyen, hanem helyet adjon a szereplő személyek működésének is, anélkül, hogy ez utóbbi leírásokkal személykultuszt űzzön vagy letérjen a tárgyvilágosság mezejéről. Ebben a könyvben ezt a két szempontot szigorúan külön választották. A két első fejezet az ezred működésének történelmi részét tárgyalja, a III. fejezet pedig közli azoknak a volt ezredtagoknak fényképét és rövid élettörténetét, akiket ma még fel lehetett kutatni.

A történelmi rész első fejezetéből megismerjük a 83. ezred működését a mozgósítástól az összeomlásig, higgadt, mindvégig tárgyilagos, de amellől gördülekeny és nem szakemberek számára is élvezhető leírásban. Doromby őrnagy főleg a Hadilevéltárban található eredeti dandár- és hadosztály-iratokból volt kénytelen az erre vonatkozó adatokat kihámozni, mert az ezredparancsnokság hivatalos naplójának legnagyobb része, a hozzátartozó hadműveleti iratokkal, létszámkimutatásokkal stb. együtt, a forradalmak alatt elveszett. Munkájában a történelmi hűségre vetette a fősúlyt, magánfeljegyzésekre csak akkor támaszkodott, ha azok adatait hivatalos források is megerősítették.

A 83. ezred a komáromi 33. gyalog hadosztály és a pozsonyi V. hadtest kötelékében, Dankl lovassági tábornok 1. hadseregében kezdte a háborút Lublin alatt; folytatta a Kárpátokban Szurmay gyalogsági tábornok uszoki csoportjánál, később résztvett a

zlota-lipai előnyomulásban, majd Podkamientől keletre, a Monarchia határán kívül, a Zwyn-Batkow melletti állásharcokban. Az orosz hadszíntér elcsendesülése után, az olasz harctérre került és szívósan verekedett a nagy piavei csatákban. Az összeomlás után teljes rendben, fegyelemben vonult haza Szombathelyre.

A 85. ezredből sarjadzó — 1918-ban felállított — 106. gyalogezred szereplését, az akkori ezredparancsnok Lehár ezredes leírása nyomán, a könyv II. fejezetéből ismerjük meg. Az anyaezredhez híven, ez az ezred is kitüntette magát az olasz harctér minden ütközetében.

A Monarchiának kevés ezrede dicsekedhetik azzal, amivel a vitéz vasmegyei 85-asok, hogy soraikból három tiszt vívta ki a Mária Terézia-Rend lovagkeresztjét (Lehár Antal ezredes, Ungár Károly főhadnagy és Poppr Emil tart. hadnagy.) Hósi halottainak száma csaknem 7.000, sebesültjeinek száma csaknem 11.000.

Az ezredtörténet értékét lényegesen emelik a külön mellékletként és a szöveg közé helyezett, könnyen érthető vázlatok és eredeti harctéri felvételek. A nagyon ízlésesen, szépen kiállított munkában megtaláljuk az ezredbeli összes ezred-, osztály- és alosztályparancsnokok majdnem teljes névsorát, a háború minden hónapjából, ami igen értékes támaszpontul szolgál a későbbi történetkutatás számára is.

Markó Arpád.

Dr. Pataki Vidor: *Az egri vár élete.* 8° 47 lap. Eger, 1954. Érseki Liceum könyvnyomdája. Ára ?

A szerző nyolc évi helyszíni vizsgálat, régészeti és történelmi tanulmány alapján, tehát hivatott szakemberként tárja fel ebben az értekezésben, hazánk egyik legérdekesebb várának fejlődéstörténetét.

Mindenekelőtt megállapítja, hogy a honfoglalást megelőző állítólagos várépítésnek nincs se elfogadható kútfőalapja, se pedig régészeti bizonyítéka, sőt a legutóbbi egri ásatások se hoztak napvilágra olyan nyomokat, amelyekből a XIII. századot megelőző várépítésre lehetne következtetnünk.

A tudós szerzőnek ezt az állítását mi is elfogadjuk, amennyiben középkori értelemben vett *szabályszerű várra* vonatkozik. Azonban alig hihető, hogy azok, akik a XI—XII. században alapított egyházainkat építették, ne gondoskodtak volna se magának a templomépületnek védelemre való berendezéséről, se pedig az egyházat körülfogó védhető kerítésről. Ezt a pogányság ismételt felkelése, úgyszintén a bessenyők és kunok többszöri betörései is, szükségessé tették. Természetes, hogy Egerben is csak valami palánkszerű védőövre gondolhatunk, amely a veszedelem elmúltával gyors pusztulásnak indult. Így történt ez például a váradi (templom-) várnál is, amely a mongolok támadása idején már nagyon roskatag állapotban volt, úgy hogy Rogerius leírása szerint: „Et cum castrum ex una parte dirutum cerneretur, amplo muro illud fecimus reparari.“

Abban azonban teljesen igaza van a szerzőnek, hogy annak

rendje és módja szerint épült *kővárról*. Egerben is csupán a mon-goljárás siralmas tapasztalásai után lehetett szó, sőt első okleveles nyoma csak 1563-ból való. Ennek az első várnak valószínű alaprajzát az 1. ábrán mutatja be Pataki, jól megkülönböztetve rajta az 1100-, 1200- és 1300-körüli, valamint a bizonytalan és ismeretlen állapotot is. Az a terület, amelyet ez a vár elfoglalt, alig lehetett kisebb vagy nagyobb az 1568-i térképen ábrázolt belső várénál. Külsejére csak bel- és külföldi analógiákból lehet némi valószínűséggel következtetni.

A XV. század vége és a XVI. század közepe között, korábbi terjedelmének csaknem kétszeresére növekszik az egri vár s 1508-i leltárában már két olyan tornyáról olvashatunk, amelyek minde-nike 2—2 ágyúval volt felszerelve. Ezek a tornyok, a várépítés ügynevezett átmeneti stílusának követelményei szerint, alkalma-sint tágasabbak, de legalább is alacsonyabbak lehettek középkori elődeiknél.

A belső- és külsővárra való osztás 1551 után kezdődött. Az új választógát levágta a székesegyház csücsíves szentélyét, amelyből bástya lett, máshol is eléggé gyakori példa szerint. A közlekedés a vár két része között emelésős hídon és a most „Sötét kapu“-nak nevezett alagúton át történt. A kettéválasztás nagy munkáját Dobó István fejeztette be. Az ő idejében tűnik fel a (régibb) olasz bástyarendszer első nyoma, a belsővár nyugati oldalán ma is meg-levő Dobó-bástya alakjában.

Az 1552-i ostrom után kezdődött az egri vár helyreállításának és korszerű átalakításának időszaka. Paolo da Mirandola, hírneves olasz katonai építész, többféle tervet dolgozott ki s ezek egyikét el is fogadta az Udvari Haditanács. Ez a terv nem javasolt teljes újjáépítést, mert ilyesmire idő és méginkább elegendő pénz hiányában, gondolni se lehetett. Csak arról volt szó, hogy a meglévő várműveket az olasz bástyarendszerhez idomítsák. Teljesen új mindössze a belső vár északi és délnyugati sarkára tervezett egy-egy bástya lett volna. Hogy még Mirandola tervéből is milyen ke-vés valósult meg, azt világosan mutatja Pietro Ferabosconak a 6. ábrán látható 1568-i felvétele.

A megkezdett, de soha be nem végzett teljes újjáépítés idő-szaka az 1569-ik évvel kezdődött. Az Udvari Haditanács annak a kornak talán legkiválóbb hadiépítését, Ottavio Baldigarát küldte Egerbe. Baldigara tervei teljesen megfeleltek az akkori követel-ményeknek. Ő a belsővárra öt (hátraltot szárnyú) bástyát kívánt építeni, a külsővár keleti oldalára pedig kettőt. Azt akarta, hogy a száraz árok közepén fenékarok is legyen. ott pedig, ahova nem lehet vizet bocsátani, kellő módon gondoskodjanak ellenaknákról. A külsővár Királyszek és Tihamér felé néző bástyái s valószínűleg kötőgátjuk elé is, a németalföldi rendszerből „Faussebraye“ („Niederwall“) néven jól ismert „törpegát“, (olaszul: „falsabraga“) épüljön.

A bástyafiülek belső oldalain egy-egy jól elzárható, de béké-ben befalazott „gyalogajtó“ (a szerző szerint: „rejtekkapu“) le-gyen. Végül pedig a bástyaszárnyakba egymás fölé két sor kaza-mátát javasolt.

Azonban Baldigara tervei sohasé valósultak meg teljesen. A

belsővár három bástyájába bele se fogtak; maga Baldigara 1582 után kiadta kezéből a vezetést. Ezt Cristoforo Stella vette át tőle. Az 1596-i török ostrom befejezelen állapotban találta a várat, amely szegyenfolt számba menő silány védelem után, október 15-án megadta magát. Az új gazda — csakúgy mint máshol — itt se tűntette ki magát a várépítés terén s az 1687-i visszavívás a török uralom előtti állapotban találta a várat.

Ez az év jelzi különben a pusztulás kezdetét, mert Eger megszűnt végvár lenni s így korábbi fontosságát teljesen elvesztette. 1702-ben lebontják a külsővárat; a még meghagyott belsővár 1705 januárius 2-án a kurucok, 1710 december 1-én pedig a császáriak kezére jut. Ettől fogva fenntartásáról alig-alig gondoskodik valaki: majd 1785-ban megkezdődik a végleges pusztulás, amikor Gróf Esterházy Károly a kinestártól megvásárolta s az építkezni akarók szabad prédájává tette a várat. Föld alá került maradványait az 1925-ben megkezdett ásítás tárta fel.

Pataki Vidor mindvégig érdekes és szakszerű tanulmánya sok fontos adattal járul az egri vár történetéhez. Külön meg kell dícsérnünk a rendkívül gondosan készült, minden félreértést kizáró tervrajzokat, főként pedig a 4—8. számúakat.

Nem gáncoskodásból, hanem csupán közérdekből, a dolgozat nomenklatúrájához volna néhány szavunk. A régi várak egyik-másik alkotórészének vagy egyáltalán nincs magyar neve (például: bertesca, beccatello, garitta, poterna stb.), vagy ha van, hát nincs benne közsönet (például: sikam, ellenlejt, holdony stb.). Így tehát reá vagyunk utalva a nemzetközi mesterszók használatára is. Csakhogy ennek az a nagy bökkenője van, hogy ugyanaz a mesterszó, korok és országok szerint, különféle jelentést kapott. Hogy csak néhány példát idézzünk: „barbacane“, „rivellino“ („ravelin“) és „fausebraye“ („falsabraga“) három, egymástól merőben eltérő védőművet jelent, de a régi időkben mégis összezavarták őket.

A „ravelin“ és „contregarde“ alkotta egybefüggő védővonalat „enveloppe“ szóval foglalták össze a franciák. Ezt az összetett védővonalat nálunk „contregarde“ néven is emlegették a XVII. század végén, holott a contregarde az envelope-nak csupán egyik, könnyen megkülönböztethető alkotórésze volt.

Minálunk az „escarpe“ és „contrescarpe“ közötti fedett átjárónak „caponniere“ volt a neve, a poroszok azonban azt jelölték ezzel a szóval, amit mi „Grabenkoffer“-nek hívtunk.

Mi „hátratolt szárny“-nak nevezzük a főgátnak a bástya füle (Bollwerksohr, orillon, orecchione) és a kötőgát (courtine, cortina) közé eső darabját, az olaszok ellenben csupán a bástyafül belső oldalát mondják „fianco ritirato“-nak, vagyis hátratolt szárnynak. De változott időről-időre, sok más között, a „piattaforma“ és a „cavalier“ mesterszók jelentése is.

Mindez a szakembernek egy pillanatra se okoz nehézséget, de a laikus teljesen belezavarodik. Célszerű lenne tehát, ha a hasznavehető magyar s a ki nem kerülhető idegen mesterszókat abban az értelemben alkalmaznók, amelyben azok *minálunk*, a világháború előtti évtizedekben állandósultak. Eszerint például a 9. ábrán az

f — *j* közé eső rész volna helyesen az „escarpe“, *m* — *n* a „contre-scarpe“, *j* — *m* a „főárok“ (Hauptgraben, fossa principale), *k* — *l* pedig a „fenékarok“ (Kesselgraben, cunette, cunetta).

Gy. J.

Przegląd Historyczno-Wojskowy, (Revue d' Histoire Militaire.)
Redaktor: Otton Laskowski. *Wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne*. Tom. I—VI. Warszawa 1929—1935. (Hadtörténelmi Szemle, szerkeszti: Laskowski Otto, kiadja a Katonai Történelmi Intézet, I—VI. kötet. Varsó 1929—1934.)

A Przegląd Historyczno-Wojskowy évenként két számban 520—400 oldalon megjelenő tudományos folyóirat, melynek minden számában 2—3 nagyobb hadtörténelmi értekezést kapunk, azután „Miscellanea“ cím alatt kisebb értekezések vagy rövidebb s hadtörténelmi szempontból fontos és aktuális forráspublikációk következnek, e részt minden számban magas nívón álló, tárgyvilágos és tudományos polémia követi, ami után a könyvismertetéseket találjuk. A „Kronika“ rovat minden számban a lengyel és külföldi történelmi egyesületeknek lengyel hadtörténelmi szempontból megemlítésre méltó eseményeiről való beszámolókat hozza. — Az évfolyamok végén megkapjuk a hadtörténelmi irodalom bibliográfiáját és az illető évfolyam indexét.

Mostani ismertetésünkben a folyóiratnak csak magyar vonatkozású anyagáról számolunk be.

I. kötet 269—271. l. K. *Tyszkowski* a podhorcei hetmani levéltár anyagáról beszámolva, mely nagyrészt a Rzewuski-ak XVII. sz. első felére eső működésére vonatkozik, megemlíti, hogy a levéltár a hetman vezetése alatt levő magyar gyalogságról is tartalmaz anyagot.

II. kötet 63—118. l. O. *Dambrowski*: „A bécsi hadjárat 1683-ban“, című értekezésében, szigorú forráskritikával, a források és az irodalom alapos ismerete alapján, megállapítja a szemben álló csapatok nagyságát, megvizsgálja a csapatok fölszerelését, hadiképzettségét, elemezi a haditerveket, behatóan ismerteti Sobieski János és Lotharingiai Károly haditechnikáját, leírja a csapatok fölvonulását, Sobieski diplomáciai működését, ki a győzelem lehetőségét azzal is emelte, hogy a keresztény hadak vezéreit együttműködésre tudta rábírní s végül a csata leírását adja.

II. kötet 156—169. l. O. *Laskowski* az 1683-i bécsi hadjáratról közöl egykorú tudósítást. Az „Acta politica Anni 1685“ című magánkézben levő kéziratgyűjteményben található a tudósítás, melynek címe: „Relatia seu Descriptia wojny pod Wiedniem, pod Strygonium i dalszej campaniej A. 1683. Prawdziwa przy obronie prawdy i honoru rycerstwa polskiego Relacja o przeszej roku 1683 w Rakusiech i na Wegrzech campaniej“. A kézirat szerzője Krasinski János, ki mint Jablonowski-párti, erősen Sobieski ellenes irányzatú; s mivel Jablonowski közvetlen környezetéhez tartozott, az eseményekről és azok indítékairól jól volt tájékozva. A kézirat keletkezési ideje 1684 eleje. A magyar történetírás szem-

pontjából azért is jelentős ez a forrás, mert Bécs fölszabadításán kívül bő anyagot találunk Sobieskinek és seregeinek magyarországi tartózkodásáról a párkányi és esztergomi ütközetről, Thökölyvel és Apaffival való tárgyalásokról, Absolon és Nagy követeknek elfogatásáról stb.

II. kötet 199—327. l. *A. Czolomski*: „III. János hadi ikonografiája” cím alatt összegyűjtötte azon Sobieskivel foglalkozó katonai tárgyú képeket, melyek egyidőben vagy pedig az egykorú adatok alapján később készültek és történelmi értékkel bírnak. Nincsenek felsorolva a szabad elgondolású kompozíciók és a XVIII. és XIX. századbéli értéktelen utánzatok. A 72 drb katonai tárgyú kompozíció között 24. festmény és 48 rézmetszet található, melyek közül magyar vonatkozású 5 festmény (20., 21., és 22. számú) és 2 rézmetszet (35. és 36. szám). Ezek Sobieskinek Párkány és Esztergom alatti ütközeteit örökítették meg.

IV. kötet. 1—118. l. + térkép. *Cz. Chomaniec*: „Sobieski 1686-i moldvai hadjárata”. — A bécsi és a párkány-esztergomi győzelem után megalakult a Szent Liga, melynek alapján Sobieskit arra kérte Lipót, hogy a további támadások ellen magyar földön egyesítse seregeit vagy küldjön lovas segédszeregeket. Sobieskinek más haditervei voltak. 1684. tavaszán és telén és 1685-ben készített haditerveinek, kisebb eltéréseket leszámítva, az volt a vezető gondolata, hogy a császári seregek magyar földön, Sobieski pedig Moldván át egyszerre támadná meg a törököt. — Ezzel Apaffit, Erdéllyel együtt, a Szent Liga mellé lehetne kényszeríteni, mindekelőtt azonban Thökölyvel kellene kiegyezni és a császári seregek egy részének vezetését Thökölyre és Apaffira bízni — Sobieski terveit a császári udvar elutasította. Még azt a tervet is elvetették, hogy a császári és lengyel seregek egyesüljenek. A linzi tárgyalásokra hivatkoztak, mely a csapatok egyesítését csak a szövetséges felek egyikének támadása esetén teszi lehetővé. Sobieski ennek ellenére elhatározta a török megtámadását. Mozgósította seregeit, melyekben magyar gyalogság is részt vett. Ez a mozgósítás azonban nem sikerült. Júliusban ismét egyesítette seregeit. Sobieski állandóan remélte, hogy a kényszerítő körülmények tervei elfogadására fogják bírni Lipótot, kit arra is kért, hogy Scherfenberget Erdélyből hívja vissza, és Apaffitól bizalmasan megkérdezte, hogy háború esetén, ha csapataival bármely oldalról közeledne Erdély felé, számíthatna-e rá, hogy eleséggel segítsen? Július 21-én indult el Sobieski seregeivel a török ellen és azzal a tervvel foglalkozott, hogy a Dunamentén telel és a balkáni szláv elemekkel növelve seregét, folytatja a következő évben a hadjáratot, a gabonát pedig Erdélyből szerzi be. — Nagyon megnehezítette azonban helyzetét az, hogy Bécsből és Budáról semmiféle értesítést sem kapott és így nem volt tisztában a magyarországi hadiállapotokkal, a hadjárat, a hosszú menetek, nagy fáradságok és áldozatok után, teljesen eredménytelen maradt. Sem a védelem, sem a támadás tervei nem voltak jól előkészítve.

IV. kötet 305—329. l. + 1. térkép. *Cz. Chomaniec*: „Adatok Sobieski 1686-i moldvai hadjáratainak történetéhez”. Itt megkap-

juk Sobieski 1684 decemberi és 1685 augusztusi haditerveit, a császárhoz Sobieski részéről követként küldött hg. Lubomirskinek adott utasítást, Sobieski János fiának, Jakab hercegnek az 1686-i moldvai hadjáratban írott naplóját, és ebben a hadjáratban résztvett hadsereg összeírását. Ez utóbbi szerint Jablonowski Szaniszlónak, a korona nagyhetmanjának vezetése alatt 500, Potocki Endre, krakói várnagy vezetése alatt 200, a krakói őrségből 100 és a lubomi őrségből 100 magyar gyalogos vett részt a hadjáratban.

V. kötet 225—242. l. *I. Wolinski*: „Sobiesciana 1675-ből”. *Wolinski* az V. kötet 207—222. lapjain Sobieski 1675-i lwów-i (lemburgi) hadjáratáról ír, és azután az erre vonatkozó fontosabb anyagot közli. A hadsereg összeírásából megtudjuk, hogy 1675-ben a Litván-nagyhercegség seregeinek bal szárnyán az útközetben Radziwill Mihály Kázmér litván-nagyhercegségi alkancellár vezetése alatt, 320 magyar gyalogos, 100 janicsár fegyverzetű magyar gyalogos, Polubinski Sándor Hiláriu, litván nagyhercegségi marsall csapatai közt 200, Sapieha Kázmér, polocki vajda vezérlete alatt 100, összesen 720 magyar gyalogos küzdött, akik közül Pac Mihály vilnói vajda és litván nagyhercegségi hetman vezetése alatt 2 zászlóaljnyi (150 ember) és Radziwill Mihály Kázmér vezetése alatt szintén 2 zászlóaljnyi (150 ember) magyar gyalogos tért vissza a hadjáratból.

VI. 9—57. l. + 5. térkép. *6. Laskowski*: „A bécsi hadjárat”. A lengyel hadtörténészek, mert az osztrák hadtörténészek részéről Sobieskinek és a lengyel hadseregnek szerepe eddig a megérdemelt méltánylásban nem részesült, szívesen és kötelességszerűen foglalkoznak Bécs 1685-i fölszabadításával, ami Sobieski egyik legnagyobb haditénye, hogy Sobieski és a lengyelek szerepét tisztázzák. Ez értekezésben *Laskowski* a források alapos ismerete alapján hadászati szempontból foglalkozik a Bécs fölszabadítására való készülletekkel, különös tekintettel van a lengyel hadak stratégiai fölvonulására, a fölszabadító haditervek értékelésére és Sobieskinek és a lengyeleknek a végleges haditerv megállapításába való befolyására.

VI. kötet 59—60. l. + 2 térkép. *I. Wolinski*: „Párkány (1685. okt. 7. és 9)”. Sobieski Bécs fölszabadításában nem a végcél láta, hanem a török elleni nagy keresztény összefogás első győzelmét s ezért gondolt Bécs fölszabadítása után azonnal Buda és Magyarország török uralom alóli megmentésére. Az volt a terve, hogy egyenesen Budát menti föl és ezzel a harc vonal mögötti Esztergom, Érsekújvár, stb. várakat lehetetlen helyzetbe juttatva, mostmár nemcsak a nagyvezir seregére, hanem az egész török birodalomra döntő csapást mér s megmenti Európát a török veszedelemtől. — Az Udvari Haditanács azonban, miután Bécest fölmentve látta és mert Sobieskitől vagy fiától esetleg a magyar koronát féltette, a nagykonfúziójú támadás helyett megelégedett kisebb csatározásokkal. Sobieskit bántotta tervének mellőzése és a csapataiban uralkodó honvágy. Mindezek ellenére már szeptember 18-án megindult a lengyel sereg Bécs alól a Duna elpusztult jobb partján Pozsony felé. — A császári seregek egy része Lotharingiai Károly

vezérlete alatt követte őket. A hadseregben az éhség és a betegség nagy pusztítást vittek véghez. Szeptember 24—27-én keltek át a Duna balpartjára és október 2-án már Komárom alá értek. A keresztény táborban keveset tudtak a török seregek helyzetéről; az elfogott „nyelvektől” tudták meg, hogy a török seregeknek és Thkölynek egyesülniök kell. Sobieski, nem lévén megelégedve a keresztény hadak lassú menetével, seregeivel előre tört. Később azonban, nehogy a fölös török erő megsemmisítse seregét, elhatározta, hogy bevárja a császári csapatokat. Október 7-én, előző napi elhatározása ellenére, megtámadta Párkányt, melyben tudomása szerint csak 1000 védő volt és így a török segédcapatoknak Párkányba való bevonulása előtt akarta ezt a várat elfoglalni. — A Bécs alól menekülő nagyvezir azonban megerősítette Párkány és Esztergom őrségeit. Az október 6-ról 7-re virradó éjjel 15.000 török érkezett Párkány alá. A lengyel előőrsök támadását az erősebb török visszaverte. Sobieski, előőrsei vereségét látva, nem fogott ellentámadásba, hanem bevárta a császári seregek megérkezését. A következő napot a keresztény seregek és a törökök a támadásra való előkészülettel töltötték. Kara Musztafa megparancsolta Kara Mechetnek, hogy a keresztény seregekkel mindenképen vájja meg a döntő ütközetet. Október 9-én reggel megkezdték a keresztény seregek a támadásra való fölvonulást. Sobieski a török sereg elhelyezkedéséből megállapította az ellenség haditervét. Fölismerte, hogy a keresztényseregek csak akkor győznek, ha a törökök kezdik a támadást. Sobieski úgy állította föl a keresztény seregeket, hogy Párkánnyal szemben a jobbszárnyra nyolc és félezernyi gyalogságával hg. Starhemberg állt, akit két oldalt hét és félezernyi lovasság fedezett, északról Dünewald, délről Badeni Lajos vezette alatt. — Az egész császári hadsereget Lotharingiai Károly vezette Párkánytól északra, a keresztény csapatok balszárnyát a lengyelek alkották. A lengyel seregek balszárnyát Jablonowski vezette; a lengyel jobbszárnyon pedig a megmaradt hét és félezernyi lengyel Sobieski János közvetlen parancsnoksága alatt, Lubomirski Jeromos vezette. — Sobieski a balszárnyat erősítette meg, mert arról várta a török támadást. Kara Mechet, a török vezér, nem gondolt arra, hogy a két nap előtti vereség után harmadnapra már ekkora keresztény sereggel találja szemben magát olyan helyzetben, hogy mögötte a Duna egy híddal és nincs gyalogsága. Kara Mechet parancsot adott a támadásra és jobb szárnyával Jablonowskira vetette magát, de megtámadta Lotharingiai Károlyt is. A keresztény seregek bátor ellenállásán megbomlott a törökök hadirendje. Ekkor a keresztények félkörben körülfogták a törököket. 12 órakor délben kezdődött az ütközet s délután 5-kor a török már föladta állásait. Kis részük Garam mentén a bokrok közt keresett menedéket. A nagyobb rész a Dunán átvezető hídra menekült. Kara Mechet 7—800 emberével még átjutott a hídon, mely azután a nagy tömeg alatt leszakadt. A hídfőnél a keresztény gyalogság nagy pusztítást vitt végbe a mindenfelé menekvést kereső törökök közt, kik csak a Dunán való átúszással

menthették meg életüket. A keresztény seregek teljes győzelmet arattak.

VI. 101—104. l. *Esztergom 1685. évi elfoglalásának naplója*. Wolinski e naplót a Przedziecki grófok varsói könyvtárának 325. számú kéziratos fóliánsának 12—14. lapjain találta. A napló egykorú és Gninskinék, Sobieski János alkancellárjának, kezéből származik. Belső bizonyítékokból az is megállapítható, hogy a napló Sobieski János ellenőrzésével készült. Fontos leírását tartalmazza a lengyelnyelvű napló az Esztergom elfoglalása előtti napok és az ostrom eseményeinek. Esztergom 1685 október 25—28-i napjainak történetéről, az akkori magyar—császári, császári—lengyel—Thököly viszony megvilágítására ad értékes anyagot.

VI. 259—271. l. + 1 térkép. *Laskowski*: „Az 1685-i magyar hadjárat naplója”. E forrásközleményben Sapieha Kázmér litván nagyhetman és vilnai vajda munkáját kapjuk, aki mint a litván seregek vezére, leírja a Bécs ostromával kapcsolatban mozgósított litván seregeknek magyarországi hadműveleit, hogy megörökítse azokat a lengyel hadsereg érdemeihez hasonló litván hadi tetteket, melyek hivatva vannak a litvánoknak is örök emléket állítani. — Ebből a forrásból pontosan megállapíthatjuk a litván csapatok felvidéki vonulásának irányát, sok adatot találunk Sobieski magyarországi terveiről, a lengyel seregek és a litván hadseregbe osztott magyar csapatok működéséről, magyar és lengyel követküldésekről stb. Ez a forrás nélkülözhetetlen a Bécs fölzsabadítása utáni magyar hadiesemények megértéséhez és mintegy kiegészítése az előbb említett lengyel forrásoknak.

Dr. Bottló Béla.

